

ZAPOŠLJAVANJE MLADIH I PREDUZETNIŠTVO - KLJUČNI IZAZOVI JAVNIH POLITIKA NA ZAPADNOM BALKANU

Co-financed by the
European Union

WEB4YES

IZDAVAČ: Beogradska otvorena škola
Masarikova 5/16
11000 Beograd, Srbija
Telefon: + 381 11 30 61 341
Fax: +381 11 36 13 112
Web: www.bos.rs

www.web4yes.eu

ZA IZDAVAČA: Vesna Đukić

Co-financed by the
European Union

Podrška Evropske komisije za izradu ove publikacije ne predstavlja podršku sadržaju koji odražava samo stavove autora i Komisija se ne može smatrati odgovornom za bilo koju upotrebu koja se može sastojati od informacija sadržanih u njemu.

Institute for Youth
Development KULT

National Youth Council
of Macedonia

Sadržaj

Uvod	4
Zapošljivost mladih – ključni izazovi javnih politika na Zapadnom Balkanu	5
Aktivne mere tržišta rada za zapošljavanje mladih – ključni izazovi u izradi politika na Zapadnom Balkanu	25
Stvaranje povoljnog okruženja za preduzetništvo mladih – ključni izazovi u zemljama Zapadnog Balkana	40
Celoživotno preduzetničko učenje na Zapadnom Balkanu – korak napred	62

Uvod

„Zapošljavanje mladih i preduzetništvo - ključni izazovi javnih politika na Zapadnom Balkanu" je zbirka 4 sažeta predloga praktičnih politika koji obuhvataju važne aspekte zapošljavanja i preduzetništva mladih: zapošljivost mladih, aktivne mere tržišta rada za zapošljavanje mladih, povoljno okruženje za preduzetništvo mladih i celoživotno preduzetničko učenje. Na osnovu analitičkog izveštaja i konsultacija na regionalnom i nacionalnom nivou sa predstavnicima javnog sektora, poslovnog sektora i organizacija civilnog društva, u ovom dokumentu su identifikovani ključni izazovi javnih politika u oblasti zapošljavanja i preduzetništva mladih, koji su relevantni za region Zapadnog Balkana. Četiri sažeta predloga praktičnih politika uključuju prikaz izazova, kao i set preporuka.

Sažeti predlozi praktičnih politika kreirani su u okviru projekta „We-B4YES - Inicijativa organizacija civilnog društva Zapadnog Balkana za podršku zapošljavanja mladih", podržanog u okviru Programa podrške organizacijama civilnog društva i medijima 2016-2017 - Konsolidacija regionalnih tematskih mreža organizacija civilnog društva od strane Evropske komisije. Projekat predstavlja regionalnu inicijativu kreiranu da pruži inovativne pristupe i ponudi mladim ljudima u regionu Zapadnog Balkana mogućnosti za poboljšanje zapošljivosti i zapošljavanje. Koordinator projekta je Beogradska otvorena škola, dok su projektni partneri Asocijacija Beyond Barriers (Albanija), Asocijacija za demokratski prosperitet – ZID (Crna Gora), Institut za omladinski razvoj – KULT (Bosna i Hercegovina), Lens (Kosovo), Nacionalni omladinski savet Makedonije (Severna Makedonija) i Međunarodni centar Olof Palme (Švedska).

Više informacija o projektu možete naći na veb-stranici <http://www.web4yes.eu>.

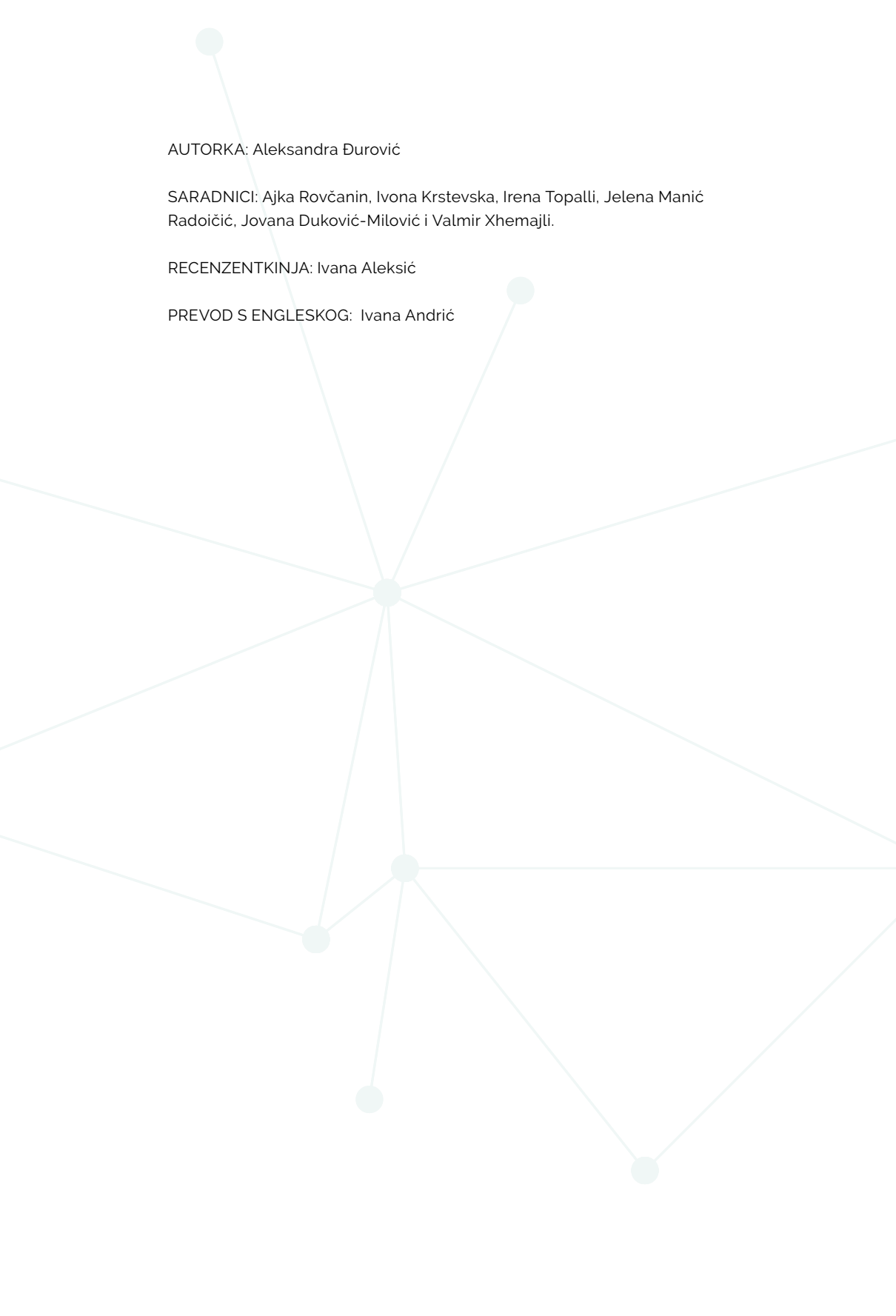
**ZAPOŠLJIVOST MLADIH
– KLJUČNI IZAZOVI
JAVNIH POLITIKA
NA ZAPADNOM
BALKANU**

AUTORKA: Aleksandra Đurović

SARADNICI: Ajka Rovčanin, Ivona Krstevska, Irena Topalli, Jelena Manić
Radoičić, Jovana Duković-Milović i Valmir Xhemajli.

RECENZENTKINJA: Ivana Aleksić

PREVOD S ENGLESKOG: Ivana Andrić

Mladi ljudi iz zemalja Zapadnog Balkana nailaze na brojne poteškoće prilikom stupanja na tržište rada po završetku obrazovanja. Jedna od ključnih prepreka sa kojom se suočavaju jeste nedostatak veština koje bi im olakšale snalaženje u modernom i dinamičnom svetu poslovnih mogućnosti u potrazi za idealnim poslom.

Posebno značajne za podršku zapošljivosti mladih i razvijanje preko potrebnih veština jesu tri vrste usluga: **karijerno vođenje, radne prakse i obuke za razvijanje veština zapošljivosti**. Prethodna istraživanja¹ ukazuju na to da ove usluge mogu biti delotvorne za poboljšanje veština, a njihov značaj je prepoznat u relevantnim strateškim dokumentima.²

Organizacije civilnog društva koje rade sa mladim ljudima iz regiona Zapadnog Balkana često se bave mogućnostima zapošljavanja mladih kao pružaoci usluga³ – tako što pružaju usluge karijernog vođenja i organizuju obuke za razvijanje veština zapošljavanja, kao i tako što posreduju između poslodavaca i mladih ljudi prilikom organizovanja radnih praksi. Pored pružanja usluga, organizacije civilnog društva mogu pružiti značajan doprinos u procesima donošenja odluka i kreiranja politika. Uloga organizacija civilnog društva u pružanju usluga za unapređenje veština mladih i njihovo iskustvo u neposrednom radu sa mladim ljudima treba da se prepoznaju i iskoriste prilikom kreiranja javnih politika. Ovaj dokument **preispituje ključne izazove javnih politika koje se odnose na zapošljivost mladih** na osnovu uporedne analize, sa ciljem da mapira oblasti moguće **saradnje između organizacija civilnog društva i javnih institucija na Zapadnom Balkanu** i tako doprinese smanjenju nezaposlenosti mladih.

U procesu prikupljanja podataka **sprovedeno je istraživanje na osnovu postojećih podataka (engl. desk research)**, nakon kojeg su sledile **konsultacije sa relevantnim zainteresovanim stranama**, kako pojedinačno, tako i u okviru Nacionalnih foruma za zapošljavanje mladih, koji su osnovani kao deo ovog projekta u svakoj od zemalja kao platforme konstruktivnog dijaloga između ključnih zainteresovanih strana u ovoj oblasti. Na Regionalnom forumu o zapošljavanju mladih, održanom u Skoplju od 20. do 21. juna 2018. godine, više od 70 predstavnika javnih institucija, poslovnog sektora i organizacija civilnog društva koje se bave zapošljavanjem mladih sa Zapadnog Balkana razgovaralo je o zaključcima i preporukama iz ovog dokumenta.

Na osnovu analitičkog izveštaja, kao i regionalnih i nacionalnih konsultacija sa ključnim zainteresovanim stranama, formulisano je **pet ključnih izazova javnih politika** u ovoj oblasti relevantnih za sve zemlje Zapadnog Balkana:

-
- # 1. Mladi ljudi nemaju pristup kvalitetnim uslugama karijernog vođenja koje bi im pomogle da steknu veštine upravljanja karijerom.
 - # 2. Nedostatak koordinacije i saradnje između ključnih zainteresovanih strana otežava mladim ljudima da saznaju koje su im usluge karijernog vođenja na raspolaganju.
 - # 3. Mladima je ograničen pristup pouzdanim informacijama u vezi sa karijerom.
 - # 4. Nije obezbeđen kvalitet radnih praksi koje mladi prolaze.
 - # 5. Obuke za razvijanje veština zapošljivosti nisu u potpunosti iskorišćene.
-

Nakon pregleda izazova, sledi niz preporuka za saradnju između javnih institucija i organizacija civilnog društva na nacionalnom i regionalnom nivou.

1. Mladi ljudi nemaju pristup kvalitetnim uslugama karijernog vođenja koje bi im pomogle da steknu veštine upravljanja karijerom.

Da bi doneli odluke u vezi sa karijerom i da bi im koraci iz sistema obrazovanja i obuka ka mogućnostima zaposlenja⁴ bili olakšani, od ključnog je značaja za mlade ljude da razviju **veštine upravljanja karijerom**. Drugim rečima, potrebne su im veštine da dođu do informacija o svojim kapacitetima, sposobnostima i interesovanjima da bi odredili dalje puteve svog obrazovanja i svoja zanimanja, kao i da bi analizirali i organizovali te informacije.

Međutim, mnogi mladi ljudi sa Zapadnog Balkana još uvek ne koriste usluge karijernog vođenja (karijerno informisanje, karijerno savetovanje i obrazovanje za karijeru) koje bi im olakšale da steknu **potrebne veštine**. Na primer, oko dve trećine mladih ljudi u Srbiji tvrde da nisu (bili) uključeni u usluge karijernog vođenja.⁵ Zaključak nedavnog izveštaja o karijernom vođenju u Albaniji⁶ jeste da postoji „samo ograničeno i delimično razumevanje koncepta karijernog vođenja“, kao i da ono nije na pravi način zastupljeno u nastavnom planu i programu, niti u dovoljnoj meri dostupno studentima državnih univerziteta.

Pored dostupnosti usluga karijernog vođenja, njihov kvalitet takođe predstavlja izazov. Obezbeđivanje kvaliteta postavljeno je kao prioritet u strateškim dokumentima nekih zemalja. Međutim, u većini zemalja Zapadnog Balkana **ne postoji ustanovljen mehanizam za obezbeđivanje kvaliteta usluga, naročito za obezbeđivanje da mladi ljudi koji koriste te usluge zaista razviju veštine upravljanja karijerom.**

Obezbeđivanje kvaliteta postavljeno je kao prioritet u strateškim dokumentima Crne Gore, kao i u jednom političkom entitetu u Bosni i Hercegovini (Federaciji Bosne i Hercegovine). Njihovi strateški dokumenti navode posebne korake koje treba preduzeti da bi se uspostavili standardi kvaliteta svih pružalaca usluga. Radna grupa koja se sastoji od predstavnika ključnih zainteresovanih strana nedavno je odredila standarde kvaliteta u Srbiji.

Iako se izostajanje obezbeđivanja kvaliteta primećuje i u drugim zemljama, razvoj standarda kvaliteta nije stigao na njihov dnevni red. Na primer, naglašeno je da nije izvršena nikakva procena modula karijernog vođenja, koji predstavlja vannastavnu aktivnost za učenike završnih razreda obaveznog obrazovanja u Albaniji⁷. Slično tome, glavni mehanizam praćenja i obezbeđivanja kvaliteta usluga koji je dostupan u Bivšoj Jugoslovenskoj Republici Makedoniji⁸ jeste merenje dostignutog broja korisnika, a nedostaje opšti referentni okvir za obezbeđivanje kvaliteta. Situacija u pogledu kvaliteta usluga karijernog vođenja zahteva uspostavljanje standarda u toj oblasti.

Pristup podršci u karijernom vođenju naročito predstavlja izazov mladim ljudima iz udaljenih i ruralnih oblasti. Na primer, naše konsultacije su otkrile da mladi ljudi iz takvih oblasti na Kosovu nailaze na poteškoće da pristupe centrima za razvoj karijere jer se oni nalaze samo u univerzitetskim centrima.

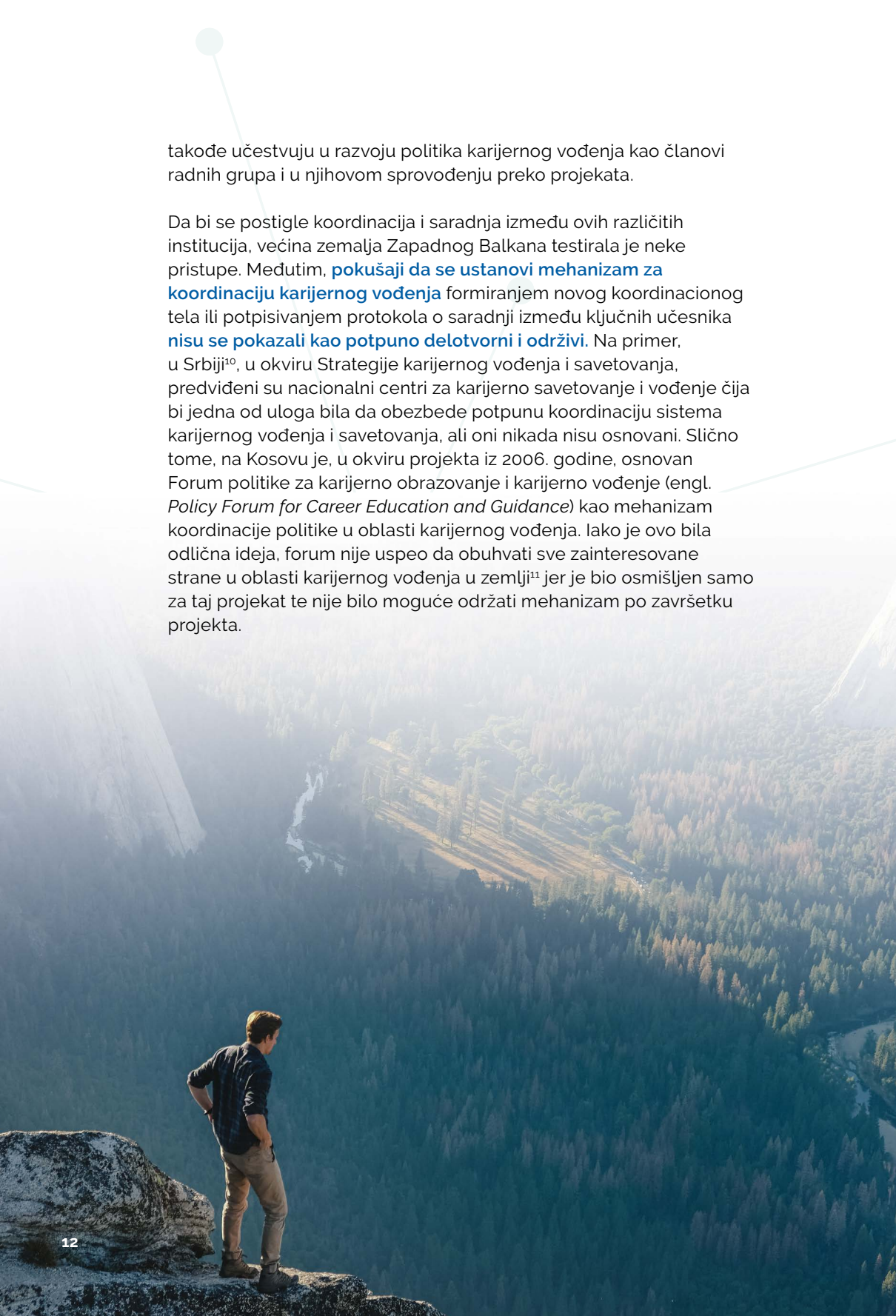
2. Nedostatak koordinacije i saradnje između ključnih zainteresovanih strana otežava mladim ljudima da saznaju koje su im usluge karijernog vođenja na raspolaganju.

Iako se brojne institucije bave pružanjem usluge karijernog vođenja, ne postoje **ustanovljeni i delotvorni mehanizmi koordinacije i komunikacije između njih**. Ti mehanizmi su od ključnog značaja kako iz ugla politike – da bi se izbegli fragmentacija politike i dupliranje napora, tako i iz ugla mladih – da lakše prepoznaju šta im je na raspolaganju.⁹ Pored toga, izuzetno su važni kada je potrebno koordinisano delovanje više pružalaca usluga, npr. u slučaju pružanja usluga karijernog vođenja mladim ljudima koji nisu zaposleni, ne obrazuju se, niti stručno osposobljavaju.

U svakoj od zemalja Zapadnog Balkana **postoje posebne institucije koje se bave karijernim vođenjem mladih**. U svim zemljama među njima su ministarstvo zaduženo za obrazovanje i ministarstvo zaduženo za zapošljavanje, dok u nekim zemljama institucije koje se bave mladima i obrazovne institucije preuzimaju određeni deo odgovornosti u toj oblasti. U nekim slučajevima ulogu u ovome imaju i institucije na lokalnom nivou i kancelarije za mlade. Štaviše, osnovani su *Euroguidance* centri u Srbiji, Crnoj Gori i Bivšoj Jugoslovenskoj Republici Makedoniji kako bi se promovisala evropska dimenzija karijernog vođenja i kako bi se pružile verodostojne informacije o vođenju karijere tokom života, kao i o mobilnosti za potrebe učenja. Pored toga, u većini zemalja karijernim vođenjem se bave i međunarodne organizacije, pružajući podršku njegovom razvoju. U nekim slučajevima, organizacije civilnog društva

takođe učestvuju u razvoju politika karijernog vođenja kao članovi radnih grupa i u njihovom sprovođenju preko projekata.

Da bi se postigle koordinacija i saradnja između ovih različitih institucija, većina zemalja Zapadnog Balkana testirala je neke pristupe. Međutim, **pokušaji da se ustanovi mehanizam za koordinaciju karijernog vođenja** formiranjem novog koordinacionog tela ili potpisivanjem protokola o saradnji između ključnih učesnika **nisu se pokazali kao potpuno delotvorni i održivi**. Na primer, u Srbiji¹⁰, u okviru Strategije karijernog vođenja i savetovanja, predviđeni su nacionalni centri za karijerno savetovanje i vođenje čija bi jedna od uloga bila da obezbede potpunu koordinaciju sistema karijernog vođenja i savetovanja, ali oni nikada nisu osnovani. Slično tome, na Kosovu je, u okviru projekta iz 2006. godine, osnovan Forum politike za karijerno obrazovanje i karijerno vođenje (engl. *Policy Forum for Career Education and Guidance*) kao mehanizam koordinacije politike u oblasti karijernog vođenja. Iako je ovo bila odlična ideja, forum nije uspeo da obuhvati sve zainteresovane strane u oblasti karijernog vođenja u zemlji¹¹ jer je bio osmišljen samo za taj projekat te nije bilo moguće održati mehanizam po završetku projekta.

3. Mladima je ograničen pristup pouzdanim informacijama u vezi sa karijerom.¹

Pouzdate informacije u vezi sa karijerom, koje su potkrepljene dokazima i koje potiču iz pouzdanih izvora, od ključnog su značaja za mlade ljude kao preduslov za uspešnu realizaciju drugih usluga karijernog vođenja – karijernog savetovanja i obrazovanja za karijeru. **Međutim, mladima je ograničen pristup sveobuhvatnim i nepristrasnim informacijama.** Naša analiza pokazuje da u svim zemljama postoje materijali na internetu, kao i štampani materijali koji pružaju informacije o obrazovanju, opcijama stručnog osposobljavanja i zanimanjima, a koji su dostupni preko nacionalnih agencija za zapošljavanje, obrazovnih institucija, privatnog sektora i organizacija civilnog društva. Međutim, ti materijali nisu sveobuhvatni i integrisani, niti predstavljeni na način koji je blizak mladim ljudima.

Čak i kada informacije postoje, one nisu preoblikovane u pristupačan i koristan obrazovni materijal za karijerno vođenje, niti se prenose kanalima koje mladi ljudi najčešće koriste. To posebno zabrinjava kada se radi o informacijama o tržištu rada. Na primer, najčešće pominjani kanali za širenje rezultata¹² o traženim veštinama u zemljama Zapadnog Balkana jesu izveštaji i veb-sajtovi, a retko se dešava da se rezultati šire putem društvenih mreža. Štaviše, informacije koje se mogu dobiti iz izveštaja i preko veb-sajtova nisu predstavljene na način pristupačan mladima. U Albaniji¹³ su zabeležene poteškoće u pretvaranju informacija o tržištu rada u pristupačne informacije o karijeri značajne za različite faze u razvoju karijere mladih.

1 Informacije u vezi sa karijerom obuhvataju informacije o opcijama za obrazovanje i obuke, o daljim putevima obrazovanja i zanimanjima, kao i informacije o tržištu rada (kao što su trendovi u zapošljavanju i informacije o veštinama koje su najviše tražene na tržištu rada).

Štaviše, u kontekstu povećane regionalne mobilnosti, naročito mobilnosti radne snage iz jedne u drugu zemlju, važno je starati se o tome da relevantne informacije budu dostupne zainteresovanim osobama koje su u potrazi za poslom. Naime, jedna od prepoznatih prepreka regionalnoj mobilnosti jeste ograničen broj javno dostupnih informacija o slobodnim radnim mestima i traženim profilima. Ključne preporuke za unapređenje situacije jesu razmena informacija o traženim veštinama i osnivanje regionalnog veb-portala na kome bi bila objavljena radna mesta koja su na raspolaganju.¹⁴ Kao i u slučaju nacionalnih sistema za pružanje karijernih informacija, jedan od preduslova koji se naglašava jeste prikupljanje utemeljenih i doslednih podataka o potrebnim veštinama, kako na lokalnom, tako i na regionalnom nivou.¹⁵ Razvoj **regionalnog veb-sistema za karijerno informisanje takođe je relevantan za mlade ljude, kao i za povećanje mobilnosti mladih.**

4. Nije obezbeđen kvalitet radnih praksi koje mladi prolaze.

Mnogi mladi ljudi koji se trude da pronađu svoje mesto na tržištu rada suočavaju se sa „iskustvenom zamkom“; drugim rečima, ne mogu pronaći svoj prvi posao bez prethodnog radnog iskustva. Jedan **način na koji mogu steći radno iskustvo jeste kroz radne prakse** koje im pruža iskustvo rada na poslu. Neki mladi ljudi imaju priliku da obave praksu tokom svog formalnog školovanja, ali ne i svi, ili ih takve prakse ne uče odgovarajućim veštinama koje traže poslodavci. Otuda postoji tendencija da se radne prakse sve više organizuju kao vannastavna aktivnost, što se naziva „radnim praksama na otvorenom tržištu“.

Na nivou Evropske unije, postoji **prihvaćen skup dimenzija kvaliteta**¹⁶, kojima se predviđa da radne prakse, uključujući radne prakse na otvorenom tržištu, treba da se zasnivaju na pisanim sporazumima, da treba pojasniti ciljeve učenja i obuka, da treba poštovati prava i uslove rada lica koja prolaze radne prakse u skladu sa važećim pravom, da radne prakse treba da se obavljaju u razumnom vremenskom periodu, da stečene kompetencije treba prepoznati i ceniti, kao i da organizatori radnih praksi, prilikom obaveštavanja o upražnjenim mestima, treba da objave i informacije o uslovima radnih praksi.

U zemljama Zapadnog Balkana, **opšte uzev ne postoji dovoljno podataka o broju radnih praksi i mladih ljudi** koji ih prolaze, kao ni informacija o njihovom kvalitetu. Pitanje kvaliteta odnosi se kako na radne prakse na otvorenom tržištu, tako i na one koje je deo politike koja se odnosi na zapošljivost mladih, pri čemu postoji veći rizik da radne prakse na otvorenom tržištu neće pružiti mladima značajno iskustvo. **Dostupni podaci pokazuju generalno zabrinjavajuće loš kvalitet praksi.** U Srbiji se održava godišnja anketa koja uključuje skup pitanja o kvalitetu programa praksi. Od ukupnog broja mladih

ljudi koji su učestvovali u programima praksi 2017. godine, tri četvrtine njih je učestvovalo u makar jednom programu u okviru kojeg nisu potpisali pisani sporazum, a na osnovu podataka iz 2015. godine, 50 odsto njih nije imalo mentora.¹⁷ U Crnoj Gori, podaci iz 2014. godine¹⁸ o kvalitetu vladinih programa stručnog osposobljavanja svršenih studenata pokazuju da, iako je većina mladih ljudi izjavila da je imala odgovarajuće uslove za učenje i rad, to nije uvek bio slučaj.

Jedan način da se obezbedi kvalitet radnih praksi, pored promovisanja dimenzija kvaliteta, jeste donošenje propisa ili izdavanje smernica koji bi regulisali sadržaj sprovođenja praksi. Pregledom koji je izrađen 2016. godine i predstavljen u radnom dokumentu službi Evropske komisije o primeni okvira za kvalitet radnih praksi (engl. *Staff Working Document on Applying the Quality Framework for Traineeships*¹⁹), utvrđeno je da svih 28 država članica ima regulatorni okvir koji pokriva barem neke oblike praksi van redovnog nastavnog plana i programa, a da njih osam ima posebne propise kako u vezi sa aktivnim merama na tržištu rada za prakse, tako i u vezi sa radnim praksama na otvorenom tržištu. Međutim, nijedna zemlja Zapadnog Balkana **nema regulatorni okvir za prakse koji bi obuhvatao i radne prakse na otvorenom tržištu.**

5. Obuke za razvijanje veština zapošljivosti nisu u potpunosti iskorišćene.

I poslodavci i mladi ljudi veruju da se **ključne veštine za zapošljavanje², za kojima vlada visoka potražnja na tržištu rada, nedovoljno razvijaju tokom formalnog obrazovanja**. Iako su u toku reforme obrazovnih sistema, do njihovog valjanog sprovođenja mladi ljudi neće imati mogućnost da unaprede svoje veštine, kao ni da povećaju šanse da pronađu posao. **Neformalno obrazovanje nudi rešenje**, a prethodno sprovedena istraživanja²⁰ ukazuju na to da se veštine zapošljivosti mogu razviti na taj način. Naročito dobro se mogu iskoristiti obuke za unapređivanje veština zapošljivosti.

Rezultati naše analize postojećih podataka ukazuju na to da, pored nekoliko programa koje sprovode javne službe za zapošljavanje, ovaj vid obuke **sprovode privatni pružaoci neformalnog obrazovanja** (kao što su škole za strane jezike ili pružaoci usluga obuka u oblastima informacione tehnologije i računarskih veština), kao i **organizacije civilnog društva** koje rade sa mladima (čiji je cilj uglavnom unapređivanje veština komunikacije, organizacionih i preduzetničkih veština). Za razliku od programa koje organizuju privatne organizacije koje neki mladi ne mogu da priušte, programi koje nude organizacije civilnog društva su besplatni. Pa ipak, tokom naših konsultacija otkrili smo još nekoliko problema zbog kojih ovi oblici obuka nisu u potpunosti iskorišćeni – njihova dostupnost, kvalitet i njihova pristupačnost.

-
- 2 Veštine zapošljavanja jesu veštine koje povećavaju sposobnost da se obezbedi i zadrži posao, da se napreduje na poslu i da se prihvate promene. One obuhvataju veštine koje je bitno steći za svaki sektor i za sve oblasti zanimanja: veštine komunikacije, veštine timskog rada, vladanje stranim jezikom, želja za učenjem i radom na sebi, veštine u oblasti informacione tehnologije i računara, sposobnost prilagođavanja i fleksibilnost, veštine rešavanja problema, radna etika, veštine u pogledu planiranja, organizacione i preduzetničke veštine.

Programi obuka za unapređivanje veština zapošljivosti koje organizuju organizacije civilnog društva koje rade sa mladima nisu u dovoljnoj meri dostupni. Ove programe pomažu međunarodni donatori ili državni fondovi. Naime, kursevi obuke se organizuju u okviru projekata i često ne postoji mogućnost da se nastave po završetku projekta, što znači da nisu uvek na raspolaganju mladima.

Drugi problem se odnosi na obuke, naročito na njihovu delotvornost, koja nije pod stalnim nadzorom. Delotvornost treba da se nadzire na nekoliko nivoa – počev od praćenja zadovoljstva mladih koji pohađaju obuku, do određivanja u kojoj meri obuka razvija njihove veštine, da li mogu da ih primenjuju u svakodnevnom životu i da li obuka rezultira zaposlenjem. Štaviše, može se izvršiti procena uticaja kako bi se odredili efekti obuke u odnosu na mlade i na društvo. Sa aspekta javnih politika, potvrda kvaliteta sprovedenih kurseva obuke može biti korisna prilikom određivanja da li oni treba da budu podignuti na nacionalni nivo. Pored toga, potvrda kvaliteta može pomoći mladima prilikom odlučivanja koju obuku da izaberu.

Konačno, postoji problem **pristupačnosti ovog vida obuke svim grupama mladih ljudi.** Naročito postoji rizik da mladi ljudi iz udaljenih i ruralnih oblasti ne budu obuhvaćeni ovim vidom obuka, uprkos činjenici da se organizovanje obuka za razvijanje tehničkih i netehničkih (tzv. „mekih“) veština pokazalo delotvornim.²¹ Još jedan problem čijem se rešavanju treba posvetiti jeste ciljani odabir učesnika kurseva obuke kako bi se obezbedilo da budu obuhvaćeni mladi ljudi kojima je najpotrebniji razvoj ovih veština.

Zaključci i preporuke

Zapošljavanje mladih je goruće pitanje u zemljama Zapadnog Balkana te se veliki značaj pripisuje unapređivanju zapošljivosti mladih, naročito u pogledu veština koje treba da poseduju. Naime, osmišljavaju se i sprovode posebne mere javne politike za karijerno vođenje, i postoje brojni pružaoci obuke za unapređivanje zapošljivosti mladih i organizatori radnih praksi. Štaviše, postoje brojni primeri dobre prakse u oblasti zapošljivosti mladih, koji predstavljaju dobru osnovu za međusobnu saradnju.

Međutim, postoje izvesni izazovi koji predstavljaju prepreke uspešnom sprovođenju javnih politika koje se odnose na zapošljivost mladih. U oblasti karijernog vođenja te prepreke su u vezi sa nedovoljnom saradnjom i koordinacijom među institucijama koje učestvuju u pružanju usluga karijernog vođenja, kao i u pogledu mehanizma za obezbeđivanje kvaliteta pruženih usluga. Štaviše, postoji veliki nedostatak informacija koje su od ključnog značaja za mlade ljude prilikom donošenja karijernih odluka koje treba da se zasnivaju na dobroj informisanosti. U pogledu radnih praksi, ne postoje precizni podaci o broju mladih koji na sopstvenu inicijativu prolaze radne prakse na tržištu rada u zemljama Zapadnog Balkana, kao ni podaci o njihovom kvalitetu; stoga trenutno nema dovoljno informacija pomoću kojih bi se identifikovale „praznine” i osmislile mere pomoću kojih bi se povećao broj kvalitetnih radnih praksi. Još jedna prepreka jeste neadekvatan regulatorni okvir za programe praksi uopšte. Konačno, obuke za unapređivanje veština zapošljivosti mladih nisu u potpunosti iskorišćene s obzirom na to da postoje problemi u pogledu njihove dostupnosti, njihovog kvaliteta, kao i pristupačnosti takvih mera.

Na osnovu iznetih problema u vezi sa ovom politikom, može se predložiti širok spektar **preporuka** koje bi se bavile njihovim rešavanjem.

Preporuke za saradnju između javnih institucija i organizacija civilnog društva na nacionalnom nivou:

- (1)** Da bi se izbegli fragmentacija politike i udvostručavanje napora, kao i da bi se mladim ljudima olakšao pristup uslugama karijernog vođenja, **vlade zemalja Zapadnog Balkana treba da donesu odluku o osnivanju nacionalnih radnih grupa** za razvoj javnih politika i sistema karijernog vođenja, koje bi okupile i **predstavnike vlasti iz sektora obrazovanja, zapošljavanja i kreiranja politike prema mladima, kao i predstavnike drugih zainteresovanih strana**, uključujući organizacije civilnog društva. Ministarstva zadužena za obrazovanje, zapošljavanje i mlade (ako postoje) mogu se smenjivati prilikom sazivanja radnih grupa i pokrivanja troškova u vezi sa njima, u zavisnosti od toga koji je zadatak poveren radnoj grupi.
- (2)** Da bi svi mladi ljudi imali pristup kvalitetnoj podršci prilikom unapređenja svojih veština upravljanja karijerom, **potrebno je razviti minimalne standarde u pogledu pružanja usluga karijernog vođenja kroz rad radnih grupa**, uključujući sve zainteresovane strane na nacionalnom nivou.
- (3)** Da bi se obezbedilo da informacije u vezi sa karijerom budu dostupne mladim ljudima, **potrebno je pokrenuti nacionalni sistem za onlajn informisanje koji nudi sve dostupne informacije**. Pojedinačna ministarstva (zadužena za obrazovanje, zapošljavanje ili mlade) mogu biti neposredno odgovorna za kreiranje informacija važnih za karijerno planiranje ili mogu sklopiti ugovor sa privatnim sektorom ili organizacijama civilnog društva koji bi to obavljali. Mladi ljudi naročito treba da imaju aktivnu ulogu u kreiranju te vrste informacija da bi bili sigurni da su u skladu sa njihovim potrebama. **Postojeće informacije u vezi sa karijerom** treba da bude dostupne mladim ljudima preko brojnih kanala, uključujući društvene mreže, na način koje je njima pristupačan. To se može postići u saradnji sa organizacijama civilnog društva koje sarađuju sa mladima ili kojima su takvi poslovi delegirani.
- (4)** **Javne institucije treba da razviju i/ili unaprede regulatorni okvir za radne prakse u skladu sa standardima kvaliteta** koji su utvrđeni u preporuci Evropske unije za okvir za kvalitet

radnih praksi (engl. *Recommendation on a Quality Framework for Traineeships*), koji bi takođe regulisao radne prakse na otvorenom tržištu. **Organizacije civilnog društva** mogu koristiti postojeće inicijative za promenu radnih propisa, usvajanje nacionalnih programa praksi ili uvođenje elemenata kvaliteta za radne prakse **da bi zagovarale uspostavljanje pratećeg regulatornog okvira za sve vrste programa praksi**, uključujući one koje se organizuju na otvorenom tržištu.

- **(5) Javne institucije treba da sarađuju sa organizacijama civilnog društva prilikom organizovanja svrsishodnih obuka za razvijanje veština zapošljivosti (ili da im dodele izvođenje obuka).** Preduslov je da obuke procenjuju treća lica ili da se procenjuju nezavisno od organizacija koje pružaju usluge obuke. Institucija koja je zadužena za osmišljavanje i nadgledanje primene mera politike u vezi sa veštinama zapošljivosti treba da vodi računa o tome da bude obuhvaćen određen broj mladih iz ruralnih i udaljenih oblasti.

Preporuke za saradnju između javnih institucija i organizacija civilnog društva na regionalnom nivou:

- **(1) Regionalna anketa** koje će se sprovesti **u svim zemljama Zapadnog Balkana treba da uključi niz pitanja čiji bi cilj bilo prikupljanje podataka o učešću mladih ljudi u radnim praksama, kao i o kvalitetu tih radnih praksi.** Te podatke bi zatim koristile javne institucije i organizacije civilnog društva kako bi se identifikovale „praznine” i osmislile mere pomoću kojih bi se povećala ponuda za radne prakse i obezbedio kvalitet onih radnih praksi koje se nude na otvorenom tržištu.
- **(2) Treba da se uspostavi regionalna veb-platforma na kojoj bi se prikupljale informacije o mobilnosti** (informacije o mobilnosti radne snage, uslovima kretanja mlade radne snage po zemljama Zapadnog Balkana, resursima u svakoj od zemalja Zapadnog Balkana koji su namenjeni razvoju karijere). Ovaj zadatak može da preuzme regionalna mreža organizacija civilnog društva i javnih institucija koje su zadužene za tu oblast.

- 1 E.g. Hooley, T. (2014). The evidence base on lifelong guidance: A guide to key findings for effective policy and practice. University of Derby, UK: ELGPN; Broeki, S., Hogarth, T., Baltina, L. & Lombardi (Fondazione Giacomo Brodolini) Skills development and employment: Apprenticeships, internships and volunteering; Souto-Otero, M., Ulicna, D., Schaepkens, L., & Bogнар, V. (2013). Study on the impact of Non-Formal Education in youth organisations on young people's employability. In Brussels: European Youth Forum.
- 2 Uključujući Agendu za nove veštine (engl. *New Skills Agenda*), Rezoluciju Saveta o boljem integrisanju celoživotnog vođenja u strategije celoživotnog učenja (engl. *Council Resolution on better integrating lifelong guidance into lifelong learning strategies*) i Preporuku Saveta za okvir za kvalitet stručnog osposobljavanja (engl. *Council Recommendation on a Quality Framework for Traineeships*).
- 3 Batelić, J., Cvetkovska, E., Dedić, A., Đurović, A., Jevtović, B., Josifovska, M., Knežević, M., Nasufi, I., Pešić, S., Topalli, I. (2017). (Ed.). The Regional Youth Employability Skills Portfolio. Belgrade: Belgrade Open School, http://www.bos.rs/rs/uploaded/Portfolio%2025_7.pdf.
- 4 Sultana, R.G. (2012). Flexicurity. Implications for lifelong career guidance. ELGPN Concept Note No.1. ELGPN University of Jyväskylä, Finland. [Online].
- 5 Ministry of Youth and Sports. (2017). Položaj i potrebe mladih u Republici Srbiji. Ministarstvo omladine i sporta: Beograd.
- 6 Ademi b. & Avxhiu, s. (2017). Review of current state of Career Guidance and counseling in Albania. Available at: <http://risialbania.al/index/wp-content/uploads/2017/03/Review-of-current-state-of-Career-Guidance-and-counseling-in-Albania.pdf>.
- 7 Ademi b. & Avxhiu, s. (2017). Review of current state of Career Guidance and counseling in Albania.
- 8 <https://eacea.ec.europa.eu/national-policies/en/content/youthwiki/34-career-guidance-and-counselling-former-yugoslav-republic-macedonia>.
- 9 Lifelong Guidance Policy Network (2015). Guidelines for Policies and Systems Development for Lifelong Guidance: A Reference Framework for the EU and for the Commission. European Lifelong Guidance Policy Network. Jyväskylä: ELGPN. [Online].
- 10 Strategija karijernog vođenja i savetovanja u Republici Srbiji sa Akcionim planom (2010–2014).

-
- 11 Zelloth, H. (2008). Career guidance policy and practice in Kosovo. Review of progress and feasibility of future intervention.
 - 12 ETF (European Training Foundation), Skills needs identification and skills matching in South Eastern Europe, ETF, Turin, 2016.
 - 13 Ademi b. & Avxhiu, s. (2017). Review of current state of Career Guidance and counseling in Albania.
 - 14 Shani, N., & Vidovic, H. (2015). Labour Mobility as a Factor of Development in South-East Europe: Regional Overview. T. Dedovic (Ed.). Regional Cooperation Council.
 - 15 World Bank. 2017. Western Balkans: Regional economic integration issues notes (English). Washington, DC: World Bank.
 - 16 Council of the European Union, "Council recommendation on Quality Framework for Traineeships" (Brussels, 10 March 2014).
 - 17 Ministarstvo omladine i sporta Republike Srbije. (2015). Položaj i potrebe mladih u Republici Srbiji. Ministarstvo omladine i sporta: Beograd.
 - 18 The Report on Assessing the Impact of Policies that regulate youth engagement without establishing a working relationship.
 - 19 European Commission. 2016. Applying the Quality Framework for Traineeship, Commission Staff Working Document, COM 646, (Luxembourg, Publications Office of the European Union).
 - 20 Bath University/GHK Consulting. (2012). Research Study on the Impact of Non-Formal Education in Youth Organisations on Young People's Employability. European Youth Forum; Marković D. & Džigurski S. (2014). The impact of non-formal learning in youth work on young people's employability. National Association of Youth Workers, Novi Sad.
 - 21 International Labour Association. Youth in the rural economy, <https://www.decentjobsforyouth.org/wordpress/wp-content/uploads/2017/11/Thematic-Plan-3-Youth-in-the-Rural-Economy.pdf>, str.7.

Izjave zahvalnosti

Ovaj dokument je nastao u okviru projekta *WeB4YES* – Inicijative organizacija civilnog društva sa Zapadnog Balkana za podršku zapošljavanju mladih, koji je u okviru programa Mehanizam za civilno društvo i medije 2016–2017 – *Konsolidovanje regionalne tematske mreže organizacija civilnog društva* (engl. *Civil Society Facility and Media Programme 2016–2017 – Consolidating Regional Thematic Networks of Civil Society Organisations*) podržala Evropska komisija. Projekat predstavlja inicijativu na regionalnom nivou osmišljenu tako da se inovativnim pristupima pruži više mogućnosti zapošljavanja mladim ljudima iz regiona Zapadnog Balkana. Koordinator projekta je Beogradska otvorena škola, a partneri na projektu su Asocijacija za demokratski prosperitet – ZID (Crna Gora), nevladina organizacija Lens (Kosovo*), Asocijacija *Beyond Barriers* (Albanija), Institut za omladinski razvoj KULT (Bosna i Hercegovina), Nacionalni omladinski savet Severne Makedonije i Međunarodni centar Olof Palme (Švedska).

Autorka se ovim putem zahvaljuje svim partnerskim organizacijama koje su pripremile nacionalne izveštaje o zapošljivosti mladih, kao i predstavnicima tih organizacija koji su pomogli u istraživanju prilikom pisanja izveštaja – Ajki Rovčanin, Ivoni Krstevskoj, Ireni Topali, Jeleni Manić Radoičić, Jovani Duković-Milović i Valmiru Džemaliju. Pored toga, autorka se zahvaljuje Ivani Aleksić, koja je pregledala dokument i dala dragocene predloge i komentare.

Ovaj dokument se zasniva na regionalnom izveštaju o podsticanju zapošljivosti mladih na Zapadnom Balkanu (*Boosting Youth Employability in the Western Balkans*).

www.web4yes.eu

Autorka: Aleksandra Đurović, aleksandra.djurovic@bos.rs.

* Ova oznaka ne prejudicira stavove o statusu, i u skladu je sa Rezolucijom 1244 Saveta bezbednosti i Mišljenjem Međunarodnog suda pravde o proglašenju nezavisnosti Kosova.

**AKTIVNE MERE
TRŽIŠTA RADA ZA
ZAPOSŁJAVANJE MLADIH
– KLJUČNI IZAZOVI U
IZRADI POLITIKA NA
ZAPADNOM BALKANU**

AUTOR: Jovana Duković-Milović, Asocijacija za demokratski prosperitet – ZID

SARADNICI: Božidar Dimić i Aleksandra Đurđević (Beogradska otvorena škola), Ajka Rovčanin (Institut za omladinski razvoj KULT), Ivona Krstevska (Nacionalni omladinski savet Makedonije), Irena Topali (Asocijacija Beyond Barriers) i Valmir Xhemajli (NVO Lens).

RECEZENT: doc. dr Olivera Komar

Zahvalnica

Ovaj dokument izrađen je u sklopu projekta WeB4YES – Western Balkan Civil Society Organisations for Youth Employment Support, koji u sklopu Civil Society Facility and Media Programme 2016–2017 *Consolidating Regional Thematic Networks of Civil Society Organisations* podržava Evropska komisija. Ovaj projekat je regionalna inicijativa namenjena pronalaženju inovativnih pristupa kako bi se mladima na Zapadnom Balkanu ponudile prilike za unapređenje zapošljivosti ili zaposlenje. Projektni koordinator je Beogradska otvorena škola (Srbija), a partneri na projektu su Asocijacija za demokratski prosperitet – ZID (Crna Gora), NVO Lens (Kosovo*), Udruženje Beyond Barriers (Albanija), Institut za razvoj mladih KULT (Bosna i Hercegovina), Nacionalni omladinski savet Makedonije (Severna Makedonija) i Olof Palme International Center (Švedska).

Autorka se zahvaljuje svim partnerskim organizacijama na pripremljenim državnim izveštajima o aktivnim merama tržišta rada za zapošljavanje mladih i predstavnicima ovih organizacija za njihovu pomoć u istraživanju pri izradi ovog izveštaja: Božidaru Dimiću, Aleksandri Đurđević, Ajki Rovčanin, Ivoni Krstevskoj, Ireni Topalli i Valmiru Xhemajliju. Autorka se također zahvaljuje doc. dr. Oliveri Komar, koja je pregledala dokument i dala sugestije i komentare od neprocenjive važnosti.

Ovaj dokument zasnovan je na „Regionalnom izveštaju o aktivnim merama tržišta rada za zapošljavanje mladih na Zapadnom Balkanu“.

Puni tekst izveštaja dostupan je na: www.web4yes.eu

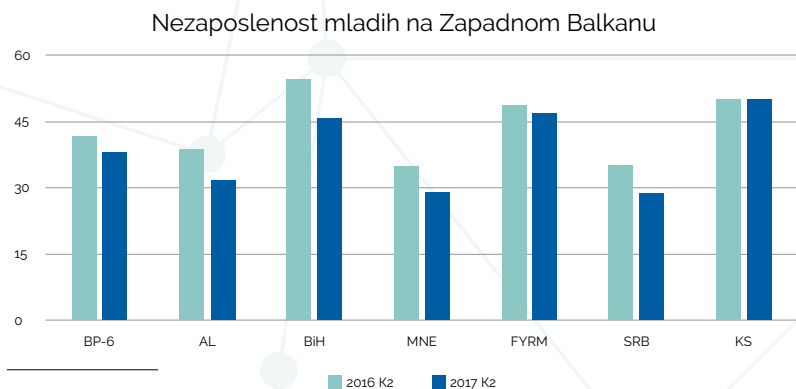
Napisala: Jovana Duković-Milović, politikezid@gmail.com

* Ovaj naziv ne izražava stav o statusu i u skladu je s UNSCR 1244 i Mišljenjem Međunarodnog suda pravde o proglašenju nezavisnosti Kosova.

Aktivne mere zapošljavanja mladih

Visoka stopa nezaposlenosti, pogotovo mladih u zemljama Zapadnog Balkana, trend je koji postoji i u razvijenim evropskim zemljama, a i širom sveta. Loša socioekonomska situacija otežava smanjenje stope nezaposlenosti, pogotovo ako uzmemo u obzir neadekvatne procese izrade aktivnih politika za zapošljavanje. Stopa nezaposlenosti mladih u zemljama Zapadnog Balkana jedna je od najviših na svetu, što je alarmantan podatak. U izveštaju „Trendovi na tržištu rada Zapadnog Balkana“ iz 2018. stoji: „Kao i u EU, stopa nezaposlenosti mladih duplo je viša od opšte stope nezaposlenosti u većini zemalja Zapadnog Balkana. Međutim, mladi u ovoj regiji u mnogo su nepovoljnijem položaju u odnosu na druge zemlje, zbog mnogo više stope nezaposlenosti. 2017. godine stopa nezaposlenosti mladih bila je 37,6%, što je za 5,3% manje nego u drugom kvartalu 2016. godine. Od 2015. godine stopa nezaposlenosti znatno se smanjila širom regije, pogotovo u BiH i Srbiji. 2017. godine stopa nezaposlenosti u svim zemljama osim u Albaniji bila je manja nego 2010. godine. Uprkos smanjenju stope nezaposlenosti, ona je ipak ostala visoka što se tiče evropskih standarda, od 29% u Crnoj Gori do više od 50% na Kosovu.“¹ Podaci iz prva dva kvartala prikazani su u Tabeli 1.

Tabela 1.

1 Western Balkans Labor Market Trends 2018, World Bank Group and The Vienna Institute for International Economic Studies, mart 2018, str. 20.

Uz visoku stopu nezaposlenosti mladih u zemljama regije, još jedan problem su neadekvatne politike zapošljavanja koje se implementiraju, pogotovo ako uzmemo u obzir da su aktivne politike zapošljavanja planovi, programi ili mere namenjene povećanju zaposlenosti ili smanjenju nezaposlenosti.

U zemljama regije politika aktivnog zapošljavanja definisana je strateškim dokumentima, a aktivne mere zapošljavanja definisane su u zakonima. Međutim, aktivne mere zapošljavanja izrađuju se na državnom i centralizovanom nivou, bez aktivnog učešća lokalnih agencija za zapošljavanje ili interesnih strana iz privatnog sektora i civilnog društva, bez adekvatnog monitoringa i evaluacije. Situacija je slična u svim zemljama regije i što se tiče informisanja nezaposlenih mladih o dostupnim aktivnim merama zapošljavanja za koje mladi ne znaju, posebno ako se radi o nezaposlenim mladim osobama iz ruralnih i udaljenih područja.

Analiza problema

Regionalni sažetak politika o aktivnim merama zapošljavanja mladih ukazuje na nekoliko nepovoljnih karakteristika:

- mladi ljudi nisu prepoznati kao posebna kategorija u aktivnim merama zapošljavanja;
- aktivne mere zapošljavanja ne kreiraju se u saradnji s lokalnim službama za zapošljavanje;
- interesne strane iz civilnog sektora ne učestvuju u izradi aktivnih mera za zapošljavanje;
- mladi ljudi nisu dovoljno dobro informisani o postojećim merama za zapošljavanje;
- sistemi za monitoring i evaluaciju ne primenjuju se adekvatno i nisu uspostavljeni na dobrim temeljima, tako da ne postoje tačni indikatori uspešnosti implementiranih mera za zapošljavanje.

Mladi ljudi nisu prepoznati kao posebna kategorija u aktivnim merama zapošljavanja

Analizom aktivnih mera zapošljavanja u svakoj od zemalja došlo se do zaključka da mladi nisu prepoznati kao posebna kategorija u aktivnim merama zapošljavanja (izuzetak je Albanija), tj. ne postoji poseban program zapošljavanja namenjen samo mladim ljudima, s obzirom na to da su oni najranjivija kategorija što se tiče stope zaposlenosti. Npr., u Albaniji postoji set aktivnih mera namenjenih isključivo mladima: zapošljavanje studenata, zapošljavanje mladih bez roditeljskog staranja.

U programima zapošljavanja u drugim zemljama mladi su prepoznati kroz postotak učešća u određenim programima. Na primer, 2017. godine u Srbiji je 37,8% mladih registrovanih u državnoj agenciji za zapošljavanje koristilo neku od mera zapošljavanja.

S obzirom na jako visoku stopu nezaposlenosti mladih, potrebno je kreirati aktivne mere za poboljšanje zapošljivosti isključivo za mlade ljude.

Još jedan problem je činjenica da nemamo podatke o nezaposlenim mladima iz ruralnih i udaljenih područja, niti postoje posebni programi za zapošljavanje mladih koji se implementiraju uz olakšavajuće okolnosti, i suočeni smo s nedostatkom informacija jer na ovom polju nema dovoljno istraživanja.

Aktivne mere zapošljavanja ne kreiraju se u saradnji s lokalnim službama za zapošljavanje

Najvažniju ulogu u izradi aktivnih mera za zapošljavanje ima Ministarstvo rada. Državne agencije za zapošljavanje nadležne su za implementiranje programa rada u kojem su definisane mere i aktivnosti iz akcionog plana ili zakona. Aktivne mere za zapošljavanje usvajaju se na državnom nivou, uglavnom bez učešća lokalnih kancelarija za zapošljavanje i lokalnih samouprava, koje bi na osnovu analiza trendova na lokalnim tržištima rada i specifičnim uslovima u okruženju mogle doprineti boljem

odabiru aktivnih mera za zapošljavanje. Izuzeci su Srbija i Bosna i Hercegovina, gde su sistemi izrade aktivnih mera zapošljavanja puno više decentralizovani, i na neki način i Kosovo, u smislu učešća opštinske zajednice u upravljačkom odboru državne agencije za zapošljavanje.

Potrebno je uključiti službe za zapošljavanje što je više moguće u proces izrade i implementiranje aktivnih mera zapošljavanja, s obzirom na to da one najbolje poznaju lokalno tržište rada i sve karakteristike lokalnog okruženja.

S obzirom na to da zemlje Zapadnog Balkana žele ući u EU, potrebno je uskladiti sve aktivne mere zapošljavanja na državnom nivou s klasifikacijom EUROSTAT-a.

Interesne strane iz civilnog sektora ne učestvuju u izradi aktivnih mera politike

Uz predstavnike državnih institucija, učešće drugih interesnih strana u procesu donošenja odluka, implementacija aktivnih mera i programa zapošljavanja i nadzor nad radom državnih agencija za zapošljavanje jednaki su u svim zemljama regije. Očito je da organizacije civilnog društva uključene u monitoring politika zapošljavanja nisu prepoznate kao potencijalni učesnici u procesu donošenja odluka (Tabela 2).

Tabela 2.

Upravni odbor državnih agencija za zapošljavanje				
Država	Predstavnici državnih institucija	Predstavnici poslodavaca	Predstavnici sindikata	Predstavnici civilnog društva
Srbija	X	X	X	
Bosna i Hercegovina	X	X	X	
Crna Gora	X	X	X	
Kosovo	X	X	X	
Severna Makedonija	X	X	X	
Albanija	X	X	X	

Ono što je karakteristično za članstvo u upravnom odboru državne agencije za zapošljavanje jeste članstvo same agencije. Naime, u nekim državama jedno mesto u upravnom odboru zauzima predstavnik državne agencije za zapošljavanje (Crna Gora), u nekim odborima članstvo državne agencije zabranjeno je statutom (Republika Srpska), dok u drugim zemljama članstvo predstavnika državne agencije za zapošljavanje u odborima nije definisano. Važno je naglasiti i činjenicu da predstavnici nezaposlenih imaju članstvo u upravnom odboru u Brčko distriktu.

Interesne strane moraju se aktivno uključiti u izradu aktivnih mera za tržište rada, pogotovo organizacije civilnog društva koje su bliže mladima, imaju više iskustva u radu s njima i mogu podeliti svoje znanje s institucijama. Organizacije civilnog društva mogu pomoći izradom dodatnih analiza i anketa koje će doprineti stvaranju potpunije slike stvarnih potreba i mišljenja mladih generacija. Organizacije civilnog društva mogu se uključiti u proces izrade politika u tri koraka: prvo, učešćem u savetodavnim panelima, drugo, aktivnim učešćem u različitim radnim grupama na ovu temu i treće, učešćem u upravljačkim odborima.

Uz učešće drugih interesnih strana u izradi i primeni aktivnih mera za zapošljavanje, analiza državnih i regionalnih izveštaja pokazala je da je potrebno povećati finansijska davanja za implementaciju programa za zapošljavanje kako bi se smanjila nezaposlenost.

Mladi ljudi nisu dobro informisani o postojećim aktivnim merama zapošljavanja

Što se tiče politike dostupnosti informacija o aktivnim merama zapošljivosti, kako bi se smanjila stopa nezaposlenosti i povećalo učešće mladih u aktivnim merama zapošljavanja, vrlo je važno da informacije o ovim merama i programima koji se implementiraju budu dostupne potencijalnim korisnicima, tj. nezaposlenim osobama. Državne agencije za zapošljavanje nadležne su za promovisanje aktivnih mera zapošljavanja u šest zemalja Zapadnog Balkana. U ovim zemljama informisanje o mogućnostima i uslovima za zapošljavanje odvija se preko: pružanja pojedinačnih informacija, grupnih informacija, oglasnih ploča, brošura, publikacija, web-stranica, medija, sajмова poslova, informatora, postera, letaka i na druge načine u skladu s mogućnostima i tipom informacija.

Međutim, iako postoje mehanizmi za informiranje nezaposlenih, državni izveštaji o aktivnim merama zapošljavanja govore da su mladi uglavnom neobavešteni o programima zapošljavanja koje implementira državna agencija za zapošljavanje. Postoji konsenzus o tome da se mora još više raditi na približavanju programa za zapošljavanje nezaposlenim osobama, posebno mladima, kako bi se povećao broj zaposlenih osoba. Također je važno konsultirati mlade u procesu izrade politika za zapošljavanje mladih.

Anketa sprovedena među mladima u Srbiji pokazuje da „usluge državne agencije za zapošljavanje nisu dovoljno vidljive iako su dostupne”.² U BiH, podaci prikupljeni tokom fokus grupa³ pokazuju da 70% mladih nikad nije čulo za državne programe zapošljavanja

2 NAPOR: Potrebe za novim uslugama koje podstiču zapošljivost i uloga omladinskog rada, 2015.

3 Na putu ka politici prema mladima u FBiH – Istraživanje o položaju i potrebama mladih u FBiH 2013. – Institut za razvoj mladih KULT, 2014.

mladih, a samo 8% imalo je priliku učestvovati u ovim programima. Postotak mladih iz ruralnih područja koji ne znaju za državne programe zapošljavanja za 6% je viši nego u urbanim područjima. Na Kosovu je slična situacija. Predstavnici relevantnih institucija potvrđuju da mladi nisu dovoljno informirani o postojećim aktivnim merama zapošljavanja, stoga je važno povećati broj administrativnog osoblja u lokalnim kancelarijama za zapošljavanje i pokrenuti kampanje jačanja svesti o aktivnim merama tržišta rada.

Još jedna preporuka je kreiranje mobilnih VTC-a kako bi se smanjili troškovi mladim osobama koje žele učestvovati u obukama. U Makedoniji ne postoji posebna politika informisanja mladih o aktivnim merama zapošljavanja, niti postoje istraživanja ili podaci o stavovima mladih o ovim merama. Uz to, aktivne mere zapošljavanja dostupne su samo osobama koje aktivno traže posao i koje se svaki mesec prijavljuju državnoj agenciji za zapošljavanje, pri čemu ih agencija obaveštava o aktivnim merama zapošljavanja. Situacija je slična i u Crnoj Gori i Albaniji, gde takođe nedostaje istraživanja i informacija o načinu na koji se mlade osobe informišu o aktivnim merama zapošljavanja.

Situacija je lošija što se tiče informisanja mladih iz ruralnih i udaljenih područja, pogotovo ako se uzme u obzir nedostatak podataka o broju nezaposlenih mladih u takvim područjima. Stoga posebnu pažnju treba posvetiti mladima iz ruralnih i udaljenih područja kako bi bili informisani o postojećim aktivnim merama zapošljavanja i kako bi im se omogućilo da korišćenjem ovih mera dođu do zaposlenja na lakši i jednostavniji način.

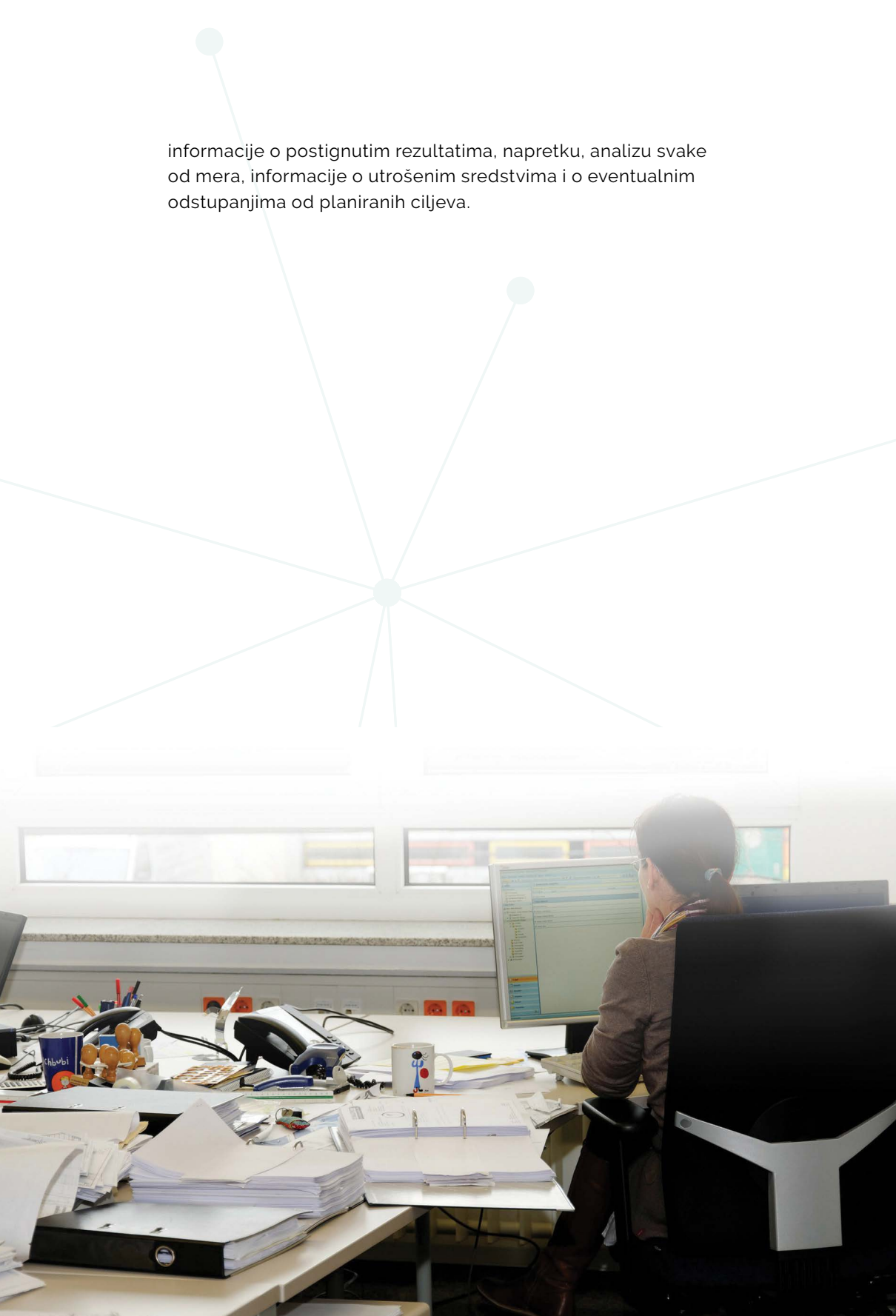

Sistemi za monitoring i evaluaciju ne implementiraju se adekvatno

Monitoring i evaluacija su potrebni ako želimo dobiti prave indikatore za programe zapošljavanja. Samo dobro uspostavljen sistem monitoringa i evaluacije može potvrditi postignute rezultate i možda unaprediti ili ukinuti programe zapošljavanja koji se pokažu neefikasnim. Analiza državnih izveštaja pokazala je da proces evaluacije ne funkcioniše kako bi trebao. Razlog tome je nedostatak adekvatnih ili kvalitativnih indikatora za merenje uspešnosti, zbog čega ne postoje verodostojni podaci o uspešnosti implementiranih programa zapošljavanja.

U Crnoj Gori su procesi evaluacije i monitoringa definisani posebnim pravilnikom. Međutim, monitoring i evaluacija implementacije aktivnih mera ne sprovode se sistematično, a samo pojedini elementi monitoringa i evaluacije koriste se, nešto manje, u pojedinačnim merama. Monitoring i evaluacija u Srbiji vrše se na osnovu Sporazuma o učinku državne službe za zapošljavanje, programa rada i Izveštaja o radu državne službe za zapošljavanje, a uz to se vrše nezavisne ankete čiji rezultati mogu pomoći u planiranju, izradi i primeni aktivnih mera za zapošljavanje. U Bosni i Hercegovini evaluacije programa aktivnih politika za zapošljavanje uglavnom su opisne i uzimaju u obzir samo osnovne indikatore učinka implementacije programa, kao što su npr. odnos između planiranog i implementiranog obuhvata nezaposlenih pojedinačnim programima, troškovi za različite programe po glavi stanovnika i, u boljem slučaju, udeo učesnika programa koji su zadržali posao nakon isteka ugovora o radu (zapošljavanju ili samozapošljavanju). U FYR Makedoniji državna služba za zapošljavanje odgovorna je za proces monitoringa i evaluacije, ali ne postoji zvanični izveštaj o provedenoj evaluaciji procesa implementiranja aktivnih mera za zapošljavanje. Analiza aktivnih mera u Crnoj Gori pokazuje da su kompetencija ili zapošljavanje najčešći kriteriji za evaluaciju učesnika tokom procesa ili na kraju, dok se u BiH analize uglavnom provode odmah nakon isteka ugovora, tj. do šest meseci nakon isteka ugovora, što nekad traje i godinu dana. S druge strane, državna agencija za zapošljavanje na Kosovu izveštava o implementaciji mera svaka tri meseca, a izveštaj mora sadržavati

informacije o postignutim rezultatima, napretku, analizu svake od mera, informacije o utrošenim sredstvima i o eventualnim odstupanjima od planiranih ciljeva.

Preporuke

Kako se aktivne mere zapošljavanja mogu poboljšati na Zapadnom Balkanu kako bi se povećala stopa zaposlenosti?

Nakon analize državnih izveštaja šest zemalja Zapadnog Balkana o aktivnim merama zapošljavanja izradili smo set preliminarne zaključaka i preporuka, te se nadamo da će usvajanje i primena doprineti konačnom cilju – povećanju zaposlenosti. Kao što je već naglašeno, visoke stope nezaposlenosti, pogotovo mladih, upozorenje su da moramo raditi na izradi i primeni adekvatnih aktivnih mera koje će biti dostupne svim mladim ljudima. S obzirom na to da zemlje Zapadnog Balkana teže ulasku u EU, potrebno je raditi na usvajanju standarda EU pri izradi aktivnih politika zapošljavanja kako bi se na efikasniji način pružila radna mesta nezaposlenima, što bi svakako uticalo na ekonomski i finansijski razvoj zemalja.

Uzimajući u obzir prethodno navedeno, mi dajemo sledeće preporuke:

- **mlade ljude potrebno je prepoznati kao posebnu kategoriju** i za njih izraditi posebne mere za zapošljavanje, s naglaskom na nezaposlene mlade iz ruralnih i udaljenih područja;
- aktivne mere zapošljavanja moraju biti definisane u skladu s **preporukama EUROSTAT-a**;
- potrebno je staviti jači naglasak na **istraživanje** položaja mladih, s posebnim fokusom na mlade iz ruralnih područja.
- potrebno je stvoriti prostor za učešće **interesnih strana** u izradi i implementiranju aktivnih mera za zapošljavanje;

-
- u izradu aktivnih mera za zapošljavanje potrebno je **uključiti lokalne kancelarije za zapošljavanje**, koji će pri izradi mera uzeti u obzir lokalne uslove i specifičnosti lokalnog tržišta rada;
 - količina sredstava** dostupnih za implementaciju aktivnih mera za zapošljavanje mora biti znatno veća kako bi se smanjio postotak nezaposlenih osoba;
 - potrebno je raditi na **unapređenju informacija i dostupnosti** aktivnih mera za zapošljavanje (putem web-stranica, društvenih mreža, promotivnih materijala, hubova za zapošljavanje, na lokalnom nivou itd.);
 - mlade ljude potrebno je mnogo više **konsultovati pri izradi politika za zapošljavanje mladih**;
 - potrebno je staviti naglasak na jačanje **mehanizama za monitoring i evaluaciju** mera. Potrebno je definisati precizne i tačne indikatore kojima se mere efekti implementacije aktivnih mera za zapošljavanje kako bi se procenila efikasnost programa pomoću kvalitativnih indikatora.

1. Drobnic, Janez, Zagorc, Stojan, *Planning, monitoring, evaluating and managing active labor market measures*, Podgorica, 2017.
2. Drobnic, Janez, Simovic-Zvicer, Vesna, Zagorc, Stojan, Mestrovic, Branka, *Analyses of efficiency of existing active labour market measures in Montenegro*, s.l., s.a.
3. Državni izveštaj o aktivnim merama zapošljavanja – Albanija (2018), Udruženje Beyond Barriers.
4. Državni izveštaj o aktivnim merama zapošljavanja – Bosna i Hercegovina (2018), Institut za razvoj mladih KULT.
5. Državni izveštaj o aktivnim merama zapošljavanja – Severna Makedonija (2018), Nacionalni omladinski savet Makedonije.
6. Državni izveštaj o aktivnim merama zapošljavanja – Kosovo (2018), NVO Lens.
7. Državni izveštaj o aktivnim merama zapošljavanja – Crna Gora (2018), Asocijacija za demokratski prosperitet – ZID.
8. Državni izveštaj o aktivnim merama zapošljavanja – Srbija (2018), Beogradska otvorena škola.
9. Na putu ka politici prema mladima FBiH – Analiza položaja i potreba mladih u FBiH 2013. – Institut za razvoj mladih KULT, 2014.
10. NAPOR, *Potrebe za novim uslugama koje podstiču zapošljivost i uloga omladinskog rada*, 2015.
11. Stanje i perspektive politike zapošljavanja mladih u Republici Srbiji, 2017.
12. Western Balkans Labor Market Trends 2018, World Bank Group and The Vienna Institute for International Economic Studies, mart, 2018.

**STVARANJE POVOLJNOG
OKRUŽENJA ZA
PREDUZETNIŠTVO
MLADIH – KLJUČNI
IZAZOVI U ZEMLJAMA
ZAPADNOG BALKANA**

AUTORKA: Ajka Rovčanin, Institute for Youth Development KULT

SARADNICI: Irida Agolli-Nasufi (Beyond Barriers Association), Ivona Krstevska (National Youth Council of Macedonia), Jovana Duković-Milović (Association for Democratic Prosperity – Zid), Nemanja Glavinić (Belgrade Open School and Junior Achievement Serbia), Ivan Topalović (Belgrade Open School) and Valmir Xhemajli (NGO Lens).

KOREKTURA: Tamara Butigan

Co-funded by
the European Union

Podrška Evropske komisije za izradu ove publikacije ne predstavlja odobrenje njenog sadržaja, koji odražava stavove samih autora, te se Komisija ne može smatrati odgovornom za bilo kakvu dalju upotrebu informacija sadržanih u ovoj publikaciji.

Zahvalnica

Ovaj dokument izrađen je u sklopu projekta WeB4YES – Western Balkan Civil Society Organisations for Youth Employment Support, koji u sklopu Civil Society Facility and Media Programme 2016–2017 *Consolidating Regional Thematic Networks of Civil Society Organisations* podržava Evropska komisija. Ovaj projekt je regionalna inicijativa namenjena iznalaženju inovativnih pristupa kako bi se mladima na Zapadnom Balkanu ponudile prilike za unapređenje zapošljivosti ili zaposlenje. Projektni koordinator je Beogradska otvorena škola, a partneri na projektu su Asocijacija za demokratski prosperitet – ZID (Crna Gora), NVO Lens (Kosovo*), Udruženje Beyond Barriers (Albanija), Institut za razvoj mladih KULT (Bosna i Hercegovina), Nacionalni omladinski savet Makedonije (Severna Makedonija) i Olof Palme International Center (Švedska).

Autorka se zahvaljuje svim partnerskim organizacijama na pripremljenim državnim izveštajima o zapošljivosti mladih i predstavnicima ovih organizacija za njihovu pomoć u istraživanju pri izradi ovog izveštaja, među kojima su: Ivona Krstevska, Irida Agolli-Nasufi, Nemanja Glavinić, Jovana Duković-Milović i Valmir Xhemajli.

Ovaj dokument zasnovan je na "Regionalnom izveštaju o stvaranju povoljnog okruženja za preduzetništvo mladih na Zapadnom Balkanu", koji predstavlja analizu državnih izveštaja šest zemalja Zapadnog Balkana.

Puni tekst izveštaja dostupan je na www.web4yes.eu.

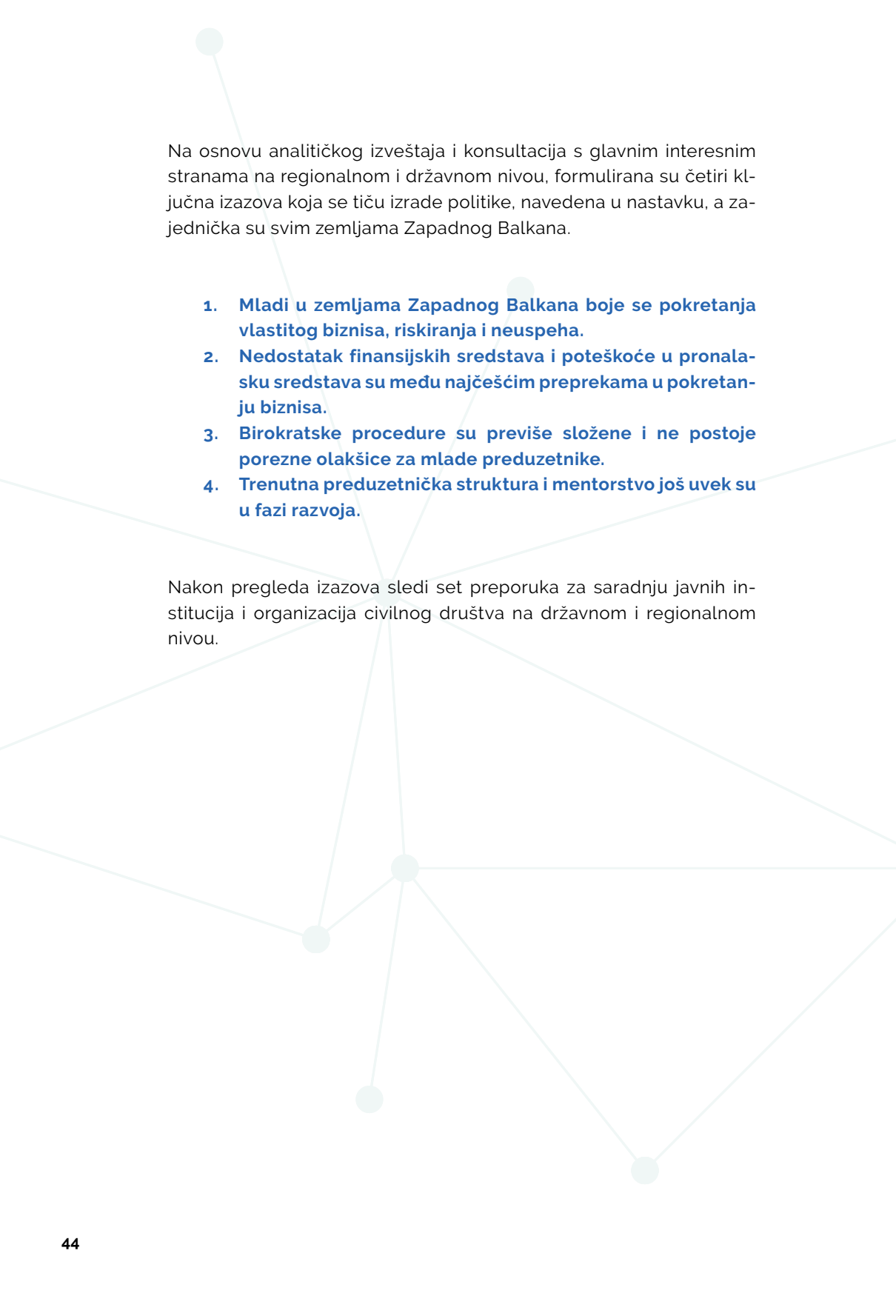
Autorica: Ajka Rovčanin, ajka.rovcanin@kultbih.org

* Ova oznaka ne prejudicira stavove o statusu, i u skladu je sa Rezolucijom 1244 Saveta bezbednosti i Mišljenjem Međunarodnog suda pravde o proglašenju nezavisnosti Kosova.

Regionalni sažetak politika o stvaranju povoljnog okruženja za preduzetništvo mladih na Zapadnom Balkanu nudi komparativni pregled ključnih izazova u izradi politike koji se tiču finansijske podrške, vladinih politika, fizičke i profesionalne infrastrukture i društvenih normi koje utiču na **poslovno okruženje za mlade u zemljama Zapadnog Balkana**. Izveštaj je izrađen na osnovu kvantitativnog istraživanja u svakoj od zemalja, nakon čega su usledile konsultacije s relevantnim interesnim stranama, individualno ali i u sklopu nacionalnih foruma o zapošljavanju mladih, koji su uspostavljeni u sklopu ovog projekta u svakoj od zemalja kao platforme za strukturalni dijalog među ključnim interesnim stranama. O podacima se razgovaralo i u sklopu Regionalnog foruma o preduzetništvu mladih, održanog u Draču u novembru 2018. godine, na kojem su učestvovali predstavnici vlasti, poslovnog sektora i organizacija civilnog društva iz regije koji se bave zapošljivošću i preduzetništvom.

Iako postoje razlike među zemljama, rezultati pokazuju da postoji nekoliko zajedničkih izazova u izradi politike na ovu temu. Mladi u zemljama Zapadnog Balkana boje se pokrenuti vlastiti posao i riskirati te se boje neuspeha. Prema rezultatima anketa, neke od ključnih prepreka i ograničenja s kojima se suočavaju mladi u pokretanju biznisa jesu: osiguravanje početnog kapitala, nedostatak podrške najbližeg okruženja, složene administrativne procedure, neadekvatan pristup stručnoj podršci i mentorstvu, ograničeno trajanje programa vlada i nevladinih organizacija (NVO), nedostatak obrazovanja o preduzetništvu, nedostatak poslovnih kontakata među mladima, nestabilna politička i ekonomska situacija u zemlji, nedovoljno razvijena preduzetnička kultura i mentalitet itd.

Na osnovu analitičkog izveštaja i konsultacija s glavnim interesnim stranama na regionalnom i državnom nivou, formulirana su četiri ključna izazova koja se tiču izrade politike, navedena u nastavku, a zajednička su svim zemljama Zapadnog Balkana.

- 1. Mladi u zemljama Zapadnog Balkana boje se pokretanja vlastitog biznisa, riskiranja i neuspeha.**
- 2. Nedostatak finansijskih sredstava i poteškoće u pronalasku sredstava su među najčešćim preprekama u pokretanju biznisa.**
- 3. Birokratske procedure su previše složene i ne postoje porezne olakšice za mlade preduzetnike.**
- 4. Trenutna preduzetnička struktura i mentorstvo još uvek su u fazi razvoja.**

Nakon pregleda izazova sledi set preporuka za saradnju javnih institucija i organizacija civilnog društva na državnom i regionalnom nivou.

1. Mladi u zemljama Zapadnog Balkana boje se pokretanja vlastitog biznisa, riskiranja i neuspeha

Razumeti trenutno stanje i dosadašnji razvoj preduzetništva mladih u zemljama Zapadnog Balkana vrlo je izazovno usled odsustva dovoljno podataka zasnovanih na istraživanjima i zvaničnim statistikama institucija vlasti. Iz dostupnih podataka može se zaključiti da mladi ljudi u zemljama Zapadnog Balkana imaju strah od pokretanja vlastitog biznisa i preuzimanja rizika te strah od neuspeha u tom poduhvatu.

Prema istraživanju Globalnog monitora preduzetništva za BiH za 2012. godinu, **mladi koji pokreću vlastite biznise uglavnom to čine iz nužnosti, a ne iz prilike**. Samoinicijativnost mladih u BiH je mala, te stručnjaci smatraju da su mladi ređe samozaposleni i radije rade za poslodavca. Time su oni koji pokrenu vlastite biznise uglavnom primorani na to, u odsustvu drugih ekonomskih mogućnosti. Mladi se uglavnom boje pokrenuti vlastiti biznis. Kada to i učine, o razvijanju biznisa uče kroz vlastito iskustvo i odnose, a ne kroz obrazovni sistem. To potvrđuje i istraživanje Instituta za razvoj mladih KULT iz 2013. godine, prema kojem bi svaka druga mlada osoba u FBiH pokrenula vlastiti biznis, ali joj u tome nedostaju finansijska i stručna podrška.

Prema UNDP-ovoj analizi "Puls javnosti – izazovi i perspektive mladih na Kosovu", situacija je slična i na Kosovu, gde **mladi radije pronalaze posao u bilo kojem preduzeću (po mogućnosti javnom) nego što pokreću vlastite biznise**. Postoji nekoliko, iako ograničenih, državnih poticaja za samozapošljavanje i preduzetništvo, ali i dalje postoje brojne druge prepreke započinjanju biznisa, kao što su nizak standard života i kupovna moć, visoki porezi, konkurencija većih organizacija, malo tržište – malobrojne prilike za regionalnu saradnju.

Istraživanje koje je proveo LIBEK (2015) navodi da 35% ispitanika starosti od 20 do 29 godina u Srbiji planira u sljedećem trogodišnjem periodu započeti vlastiti biznis, dok preostali ispitanici to ne planira-

ju. Prema ovom istraživanju, postoji jasna veza između onih koji ne planiraju pokrenuti biznis i onih koji se plaše poslovnog neuspeha. Također se navodi da većina **(89,6%) smatra da poslovna kultura u Srbiji ne potiče preduzetnički duh.**

Da mladi ljudi jesu zastupljeni u strukturi postojećih preduzetnika pokazuju podaci Direktorata za investicije, razvoj malih i srednjih preduzeća i upravljanje EU fondovima u Ministarstvu ekonomije Crne Gore, prema kojima je u Crnoj Gori tokom 2017. godine poslovalo 17,4% mladih preduzetnika (do 35 godina starosti) u odnosu na ukupan broj preduzetnika, odnosno da su u 24,7% malih i srednjih preduzeća mladi u vlasničkoj strukturi.

U Albaniji je provedena zanimljiva anketa, koja je pokazala da 53,6% diplomanata razmišlja o pokretanju biznisa, 5,8% ih je pokrenulo vlastiti biznis, a 0,91% ima uspešan biznis. Empirijski test proveden na podacima prikupljenim anketiranjem pokazao je da dve varijable koje se tiču preduzetničkog obrazovanja imaju statistički značajnu vezu s naklonosti preduzetništvu: preduzetništvo u porodici i obrazovanje o preduzetništvu. Rezultati pokazuju da prethodna izloženost obrazovanju o preduzetništvu ima pozitivan uticaj na stavove studenata prema preduzetničkoj karijeri i na percipiranu kontrolu ponašanja ili preduzetničku samoefikasnost. Istovremeno, prethodna izloženost preduzetništvu u praksi, direktno i indirektno kroz preduzetništvo porodice, u značajnoj je vezi s njihovim stavovima, normama i percipiranoj kontroli ponašanja što se tiče preduzetništva. Na primer, osobe čiji su očevi samozaposleni imaju pozitivnije stavove, izraženije norme i veću samoefikasnost što se tiče preduzetništva.

U Severnoj Makedoniji su razlozi za započinjanje biznisa uglavnom želja za finansijskom nezavisnošću, prilika za zaradu, korišćenje seta veština, pružanje dugoročne finansijske sigurnosti za porodicu te nezaposlenost.

Društvene norme, kao komponenta preduzetničkog okruženja, mogu ohrabrivati ili sputavati nove poslovne aktivnosti, odnosno preduzetničke aktivnosti mladih ljudi. S aspekta društvenih normi, važno je sagledati kakav je generalni pogled društva na bavljenje preduzetništvom i kakav status uživaju preduzetnici u društvu, gleda

li se preduzetništvo kao jedan od karijernih izbora mladih ljudi, kakva je percepcija mladih o podršci društva, kakva je uloga roditelja u svemu tome, kako društvo percipira neuspeh u pokretanju i vođenju vlastitog biznisa i kako se to odražava na mlade, kakav je odnos medija spram mladih preduzetnika i koliko su mladima od pomoći iskusniji preduzetnici. Nažalost, vrlo malo istraživanja je provedeno o ovim pitanjima u zemljama Zapadnog Balkana, te su podaci za sagledavanje trenutnog stanja vrlo skromni i ograničeni. Kao takvi, ostavljaju puno prostora za generaliziranje i slobodnije tumačenje, što ustvari može i ne biti odraz stvarne slike.

2. Nedostatak finansijskih sredstava i poteškoće u pronalasku sredstava su među najčešćim preprekama u pokretanju biznisa.

Nedostatak finansijskih sredstava i poteškoće u osiguravanju finansija **jedno su od najčešćih ograničenja** u pokretanju biznisa koja navode mladi preduzetnici. Oni se prilikom finansiranja svojih biznisa, pogotovo u fazi njihovog formalnog pokretanja, **najčešće oslanjaju na porodicu i prijatelje**. Generalno smatraju da je teško i komplicirano doći do drugih izvora finansiranja, poput komercijalnih banaka, fondova i sl., a alternativne mogućnosti i modeli finansiranja još uvek nisu dovoljno razvijeni.

Na primer, prema rezultatima Globalnog monitora preduzetništva za 2012. godinu u Bosni i Hercegovini, većini mladih odraslih osoba (21–34 godine starosti) koje su pokrenule svoj biznis pomogli su porodice, rođaci i prijatelji (ocena 3,81 od ukupno 5,0). Prema ILO izveštaju Tranzicija na tržište rada mladih žena i muškaraca u Crnoj Gori, tek svaki deseti samozaposleni je za pokretanje biznisa koristio kredit, dok je skoro polovina (46,8%) ispitanih samozaposlenih mladih navela da je novac pozajmila od porodice ili prijatelja, četvrtina njih (24,4%) je imala vlastitu uštedevinu, dok je 19,5% reklo da im novac nije bio potreban. Ovo potvrđuju i statistike u Srbiji, koje kažu da se mladi preduzetnici u Srbiji u velikoj meri oslanjaju na vlastiti izvor finansiranja, čak 71% njih. Koliko je značajna podrška porodice i prijatelja pokazuje statistički podatak da je čak 51,4% mladih preduzetnika svoje poslovanje pokrenulo zahvaljujući upravo podršci porodice i prijatelja, a 18,2% njih je sredstva osiguralo iz vlastite uštedevine.

U svim zemljama Zapadnog Balkana uglavnom je zastupljen veliki izbor komercijalnih banaka i mikrokreditnih organizacija. Međutim, **kreditne linije koje su razvijene uglavnom nemaju posebne uslove i pogodnosti za mlade kojima je to prva poslovna ideja**. Na primer, snižena kamatna stopa na kreditna sredstva ne predstavlja posebno

olakšavajuću okolnost u uslovima kada se od mladih traže puna sredstva osiguranja kao što su hipoteka ili žiranti. Za mlade u biznisu najveći problem predstavlja početnički kapital, odnosno postotak uloga koji oni moraju imati ili nešto čime mogu garantirati traženi kredit. Bilo da se radi o svoti novca koju mladi teško da mogu imati kao ušteđevinu ili da se radi o stavljanju pod hipoteku nekretnina koje vrlo teško da su u vlasništvu mladih, nego su obično vlasnici njihovi roditelji, dolazimo do krupne prepreke koja je za mlade teško savladiva u cilju kreditnog zaduživanja radi pokretanja biznisa. U Srbiji, na primer, od 30 komercijalnih banaka, samo četiri imaju mikroizjmove u ponudi, a samo je jedna u celosti posvećena mikroizjmovima, s posebnim usmerenjem na ruralna područja. Predstavnici mikrofinansijskih institucija ukazali su na to da postoji ogroman jaz između potrebe za mikroizjmovima u Srbiji i ponude postojećih institucija. Otežavajuću okolnost za mlade predstavlja i činjenica da se za dobivanje ovih sredstava moraju takmičiti s iskusnijim preduzetnicima, vlasnicima malih i srednjih preduzeća koji već imaju više iskustva u biznisu.

Prema nacionalnim izveštajima partnerskih organizacija, čini se da su u svim zemljama Zapadnog Balkana, osim u slučaju Kosova, gde podaci nisu raspoloživi, **finansijski poticaji koje institucije vlasti pružaju pokretanju i vođenju biznisa mladih itekako zastupljeni, u smislu učestalosti**, fokusiranosti na mlade kao ciljnu grupu i visine izdvojenih i uložениh sredstava u podršku. Poticaji su prisutni na svim nivoima vlasti, prije svega na državnom, u slučaju BiH na entitetskom i kantonalnom, ali i lokalnom nivou.

Na primer, u Albaniji Opština Tirana pruža finansijsku podršku mladim preduzetnicima između 18 i 35 godina starosti dodelom nepovratnih sredstava za pokretanje vlastitog biznisa ili proširenje postojećeg obima poslovanja. U Crnoj Gori podrška lokalnih vlasti ipak je skromnija i razlikuje se od opštine do opštine.

Saznanja o učincima i održivosti pokrenutih biznisa su ograničena, s obzirom na to da uglavnom ne postoje podaci o rezultatima monitoringa i evaluacija programa, mera i poticaja vlasti.

Kada je reč o alternativnim oblicima i modelima finansiranja poput biznis anđela, crowdfundinga i drugih, oni još uvek nisu dovoljno

razvijeni. Nisu zakonski prepoznati, niti su vidljivi dovoljni naponi da se te regulative i mehanizmi uspostave. Zajednica domaćih preduzetnika koji imaju višak kapitala ne prepoznaje poslovne i investicijske mogućnosti zasnovane na ovim modelima finansiranja, ili pak nije dovoljno informirana i motivirana. Uprkos tome, postoje određeni biznis anđeli, iako je malo dostupnih podataka o načinu njihovog rada i postignutim rezultatima. Primeri su mreža poslovnih anđela Inovacionog centra Banja Luka u Bosni i Hercegovini i CEED Macedonia Business Angels Club u Severnoj Makedoniji, koje su članice Evropske mreže poslovnih anđela (EBAN).

Značajan izvor finansiranja predstavljaju domaće i međunarodne nevladine organizacije i vladine organizacije, agencije i institucije stranih zemalja koje podršku razvoju privrede i preduzetništva pružaju kroz svoje redovne ili vanredne programe, inicijative i aktivnosti, često u saradnji s domaćim institucijama vlasti.

Mladima koji se žele baviti preduzetništvom **dostupni su i određeni regionalni programi,** poput COSME (Programme for the Competitiveness of Enterprises and SME) programa Evropske unije za konkurentnost preduzeća i malih i srednjih preduzeća s budžetom od 2,3 milijarde evra za period 2014–2020, kojem pristup imaju Srbija i Bosna i Hercegovina. Zatim, tu je i Erasmus za mlade preduzetnike (Erasmus for Young Entrepreneurs) kao program međunarodne razmjene koji pruža priliku novim ili potencijalnim preduzetnicima da uče od iskusnih preduzetnika o vođenju biznisa, dostupan u Srbiji, BiH, Severnoj Makedoniji i Crnoj Gori. Nažalost, nema dostupnih informacija o tome koliko mladi koriste ove programe.

Još jedan značajan problem je nedovoljna finansijska pismenost mladih. Budući preduzetnici trebali bi usvojiti znanje o osnovnim finansijskim terminima i mehanizmima kroz formalno i neformalno obrazovanje, koje će im kasnije biti korisno u upravljanju preduzećem.

3. **Komplicirane birokratske procedure i nedostatak poreznih olakšica za mlade preduzetnike**

Preduzetništvo mladih se posljednjih nekoliko godina sve više počelo posmatrati kao **jedan od strateških prioriteta vlasti, pogotovo u kontekstu rešavanja problema visoke stope nezaposlenosti mladih u svim zemljama Zapadnog Balkana**. Međutim, mladi u zemljama Zapadnog Balkana **birokratske procedure smatraju jednom od prepreka za pokretanje biznisa**.

Tabela 1 sadrži relevantni zakonski i strateški okvir u zemljama Zapadnog Balkana.

Tabela 1. Zakonski i strateški okvir oblasti preduzetništva mladih u zemljama Zapadnog Balkana

	Zakoni i strateški dokumenti koji reguliraju oblast preduzetništva mladih
Albanija	▪ Employment and Skills Strategy 2014–2020 "Higher skills and better jobs for all women and men" ▪ National Youth Action Plan 2015–2020 ▪ The Business and Investment Development Strategy 2014–2020 ▪ National Strategy for Development and Integration 2014–2020
Bosna i Hercegovina	▪ Strategija razvoja sektora malih i srednjih preduzeća u Bosni i Hercegovini 2009–2011 ▪ Projekt razvoja malog i srednjeg poduzetništva u Federaciji BiH ▪ Akcioni plan realizacije projekta „Razvoj malog i srednjeg poduzetništva u FBiH” za period 2016–2018. godine ▪ Strategija razvoja malih i srednjih preduzeća Republike Srpske za period 2016–2020. godine ▪ Strategija razvoja BiH za period 2010–2014. ▪ Strategija razvoja Federacije BiH za period 2010–2020. ▪ Zakon o poticanju razvoja male privrede FBiH ▪ Zakon o podsticanju razvoja malih i srednjih preduzeća RS ▪ Zakon o stimulanju privrednog razvoja Brčko distrikta ▪ Reformska agenda za BiH za period 2015–2018.

Kosovo	▪ National Development Strategy 2016–2021 ▪ Strategy of the government of Kosovo on development of SMEs 2012–2016 (with vision on 2020)
Severna Makedonija	▪ Entrepreneurial Learning Strategy of FYR Macedonia 2014–2020 ▪ The National Strategy for Small and Medium-Size Enterprises 2018–2023 ▪ The Strategy for Innovations in the Republic of Macedonia 2012–2020 ▪ Program for Competitiveness, Innovations and Entrepreneurship 2018 ▪ Competitiveness Strategy with Action Plan of the Republic of Macedonia 2016–2020
Crna Gora	▪ Strategija za cjeloživotno preduzetničko učenje 2015–2019. ▪ Strategija za mlade 2017–2021, s Akcionim planom za 2017. ▪ Strategija razvoja stručnog obrazovanja 2015–2020. ▪ Strategija razvoja mikro, malih i srednjih preduzeća u Crnoj Gori 2018–2022. ▪ Zakon o mladima (Sl. list CG 42/16) ▪ Program ekonomskih reformi za Crnu Goru 2016–2018. ▪ Pravci razvoja Crne Gore 2015–2018.
Srbija	▪ Nacionalna strategija za mlade za period 2015–2025. godine ▪ Strategija za podršku razvoja malih i srednjih preduzeća, preduzetništva i konkurentnosti za period od 2015–2020. godine ▪ Nacionalni akcioni plan zapošljavanja za 2018. godinu ▪ Strategija razvoja obrazovanja u Srbiji do 2020. godine ▪ Strategija razvoja i državne podrške industriji informacionih tehnologija ▪ Nacionalni prioriteti za međunarodnu pomoć u Republici Srbiji za period 2014–17. godine, sa projekcijama do 2020. godine ▪ Program reformi politike zapošljavanja i socijalne politike

Mladim preduzetnicima veliki problem predstavlja nedostatak potrebnih informacija vezanih za registraciju firme, kao i propisa koji uređuju dalji tok poslovanja. **Propisi koji reguliraju poslovanje su mnogobrojni i često komplicirani za tumačenje.** Prema istraživanju Instituta za razvoj mladih KULT, mladi u Federaciji BiH pozitivno ocjenjuju programe samozapošljavanja i poticaja za pokretanje vlastitog biznisa. Međutim, nedostatkom smatraju to što je administracija suviše komplicirana, te smatraju da je potrebno barem šest meseci

da se završi dokumentacija o registraciji poslovanja, te da se u tome upravo i potroši najveći dio novca koji se poticajem dobije. Prema rezultatima Globalnog monitora preduzetništva za BiH u periodu 2010–2012, novim i rastućim preduzećima teško se nositi s birokracijom, pravnim i regulativnim zahtevima.

U Tabeli 2 vidljivo je da je prema broju dana i broju procedura biznis, odnosno društvo s ograničenom odgovornošću kao pravnim oblikom poslovanja, najbrže pokrenuti u Severnoj Makedoniji, Srbiji, Albaniji i Kosovu. Najniži troškovi su u Severnoj Makedoniji, Kosovu i Crnoj Gori.

Tabela 2. Pokazatelji Izveštaja o lakoći poslovanja 2018. za zemlje Zapadnog Balkana

	Ukupni rang lakoće poslovanja (1–190)	Pokretanje biznisa – rang (1–190)	Broj dana za pokretanje biznisa	Broj procedura za pokretanje biznisa	Trošak pokretanja biznisa (% prihoda po glavi stanovnika)
Albanija	65	45	5	5	12,0%
Bosna i Hercegovina	86	175	65	12	7,7%
Kosovo	40	10	5,5	3	1%
Severna Makedonija	11	22	7	4	0,1%
Crna Gora	42	60	10	6	1,5%
Srbija	43	32	5,5	5	2,3%

U Albaniji, Bosni i Hercegovini, Kosovu i Severnoj Makedoniji ne postoje specifične porezne olakšice isključivo za mlade ljude i njihove biznise. U Srbiji od 2018. godine postoje porezne olakšice za novoosnovane pravne subjekte, koje se samim tim odnose i na mlade, a to su: oslobođenje od dela poreza na zaradu prve dve godine, počevši od datuma osnivanja firme; oslobođenje od dela doprinosa za obavezno socijalno osiguranje također prve dve godine, počevši od datuma osnivanja firme; neoporeziv iznos zarade povećan je na 15.000 dinara. U Crnoj Gori porezni vid podrške uglavnom se odnosi na stimulanse koje privrednici mogu dobiti ako svoje poslovanje započnu u npr. biznis zoni neke opštine ili opštinama koje se smatraju neraz-

vijenim. U privredno nedovoljno razvijenim opštinama u Crnoj Gori Zakonom o porezu na dobit pravnih lica uređeno je da novoosnovano pravno lice ne plaća obračunati porez na dobit za prvih osam godina poslovanja. Također, Zakonom o porezu na dohodak fizičkih lica poreznom obvezniku obračunati porez na dohodak za prvih osam godina poslovanja umanjuje se 100%.

4. Trenutna preduzetnička infrastruktura i mentorstvo još su u fazi razvoja

Za mlade preduzetnike iznimno je važno da imaju podršku u vidu fizičke i tehničke infrastrukture, ali i profesionalnu podršku i mentorstvo.

Pristup komunikacijskoj mreži (telefon, internet...) za privrednike i mlade preduzetnike nije kompliciran i skup u zemljama Zapadnog Balkana. Slično je i s troškovima komunalnih usluga, koje su relativno prihvatljive visine za preduzetnike.

Međutim, kada je u pitanju **pristup komunalnim uslugama, stanje se razlikuje od zemlje do zemlje.** Prema rezultatima Globalnog monitora preduzetništva za BiH za period 2010–2012. godine, stručnjaci smatraju da novo i rastuće preduzeće uglavnom može dobiti komunalne priključke za oko mesec dana. Za dobivanje priključka za struju u proseku je u Srbiji potrebno čekati 125 dana. Za ostale priključke je procedura nešto brža, na primer za priključenje na vodovodnu mrežu se čeka do 30 dana. U Severnoj Makedoniji je za dobivanje priključka za struju potrebno 97 dana. U Crnoj Gori se priključenje na komunalne usluge provodi u četiri koraka. Priključenje na struju jedna je od glavnih poteškoća za poslovanje u Albaniji, gde je potrebno proći šest procedura, 77 dana, a trošak je čak 491,4% prihoda po glavi stanovnika. Kada je u pitanju Kosovo, problem predstavlja pristup vodovodnoj mreži, koja nije razvijena u svim mestima.

Mladi ljudi koji žele pokrenuti i razviti vlastiti biznis imaju **mogućnost dobivanja mentorske i stručne podrške** kroz razne programe koje pružaju pojedine institucije vlasti i nevladine organizacije. Međutim, **stepen razvijenosti i kontinuitet pružanja ovih usluga je različit od zemlje do zemlje, te od programa do programa.**

U Srbiji postoje dva programa mentorstva koja su pokrenule dve

državne institucije: Razvojna agencija Srbije (RAS) i Nacionalna služba za zapošljavanje (NSZ). Međutim, do sada nisu uspele u potpunosti usvojiti dobre mentorske prakse, i to iz sljedećih razloga: programi su kratkoročni, ograničeni vremenom – minimum 25 sati i maksimum 50 sati po preduzetniku – i u većini slučajeva ne uključuju planove za konačnu implementaciju. Program uključuje tri segmenta: dijagnostiku (finansijska analiza, razgovor s vlasnikom, SWOT analiza i utvrđivanje ključnih problema), planiranje (dublja analiza i priprema akcijskog plana) i provođenje. Ovaj pristup više teži tome da predstavlja kratkoročni plan rekonstrukcije, a ne mentorstvo. S druge strane, mentorstvo NSZ-a obuhvata posetu firmi, razgovor s vlasnikom, dijagnozu postojećeg stanja, identifikaciju problema i predloge za njihovo prevladavanje. Ova aktivnost NSZ-a još je više vremenski ograničena, i čitav program traje dva dana (pet sati dnevno). Oba programa poprilično su formalna i manje su usmerena na ostvarení učinak. Programi nisu fleksibilni, niti su prilagođeni potrebama učesnika. Na kraju, nema dokaza o uspehu ovih programa, niti podataka o korisnicima mentorstva nakon učešća u programu.

U Bosni i Hercegovini ne postoji sistemski pristup u pružanju mentorske i stručne podrške mladim ljudima prilikom pokretanja, ali i vođenja njihovih biznisa. U Crnoj Gori sve informacije vezane za pokretanje biznisa mladi mogu dobiti u Direkciji za razvoj malih i srednjih preduzeća. Preko portala "Asistent" mogu se dobiti sve informacije vezane za procedure i potrebnu dokumentaciju prilikom registriranja preduzeća, prijave radnika, PDV-a i sl. Slično je i s Kosovom i mentorskim programima koje pružaju Ministarstvo rada i društvene skrbi i Ministarstvo kulture, mladih i sporta. Za razliku od toga, u Albaniji nema programa mentorstva koje pružaju institucije vlasti, već oni isključivo dolaze iz nevladinog sektora.

U kontekstu razvijenosti preduzetničke infrastrukture, važno je sagledati kakva je **raspoloživost poslovnih inkubatora u zemljama Zapadnog Balkana**. Nažalost, postojeći podaci su ograničeni i skromni, pa u pojedinim slučajevima nemamo tačna saznanja o broju inkubatora u zemlji, njihovoj geografskoj rasprostranjenosti te broju korisnika i povoljnosti usluga za korisnike.

U Srbiji trenutno postoji preko 30 poslovnih inkubatora, s tim što nisu svi operativni. Nalaze se u gotovo svim regionalnim centrima u zemlji i može se reći da su ravnomerno raspoređeni. S druge strane, postoje privatni savremeni inkubatori koji su fokusirani na inovacije, kreativnost i razvoj informacijskih tehnologija.

U Crnoj Gori postoji pet poslovnih inkubatora. Na primer, biznis centar glavnog grada trenutno u procesu inkubacije ima osam preduzeća. Oni na raspolaganju imaju besplatno korišćenje prostora tokom dve godine poslovanja i pravo na besplatne računovodstvene usluge tokom jedne godine.

Prema podacima iz 2015. godine s web-portala www.poslovnookruzenje.ba, kojim upravlja LEDnet mreža – Mreža za ekonomski razvoj u Bosni i Hercegovini, dvanaest poslovnih inkubatora (PI) u BiH danas upravlja s 21339.72 m² poslovnog prostora. PI su od 1998. godine generirali više od 160 preduzeća, stvorena su 1304 radna mesta, redovno pune budžete BiH i daju doprinos socio-ekonomskoj stabilizaciji građana BiH. Deo korisnika PI se intenzivno bavi izvozom proizvoda s dodanom vrednošću.

Međutim, pored svega, bh. vlasti još uvek nisu kreirale sveobuhvatan, dugoročan i sistemski program podrške poslovnim inkubatorima. Održivost poslovnih inkubatora u BiH prepuštena je isključivo osnivačima, koji su u osam slučajeva opštine i vlada (Brčko distrikt), a u četiri slučaja to je nevladin sektor. Ostali nivoi vlasti i fondovi za podršku razvoju preduzetništva nisu se uključivali u formiranje PI, finansiranje održivosti postojećih, niti su programski i finansijski podržavali formiranje novih PI.

U Severnoj Makedoniji prisutno je osam inkubatora. Dva inkubatora funkcioniraju redovno, a šest inkubatora finansira se projektnim/donatorskim sredstvima. Slično je i s Kosovom, gde se mogu istaknuti tri poslovna inkubatora. Kada je u pitanju Albanija, nekoliko je pozitivnih primera poslovnih inkubatora, ali su uglavnom locirani u glavnom i većim gradovima Albanije.

Zaključci i preporuke

Sagledavanje trenutnog stanja i razvoja preduzetništva mladih u zemljama Zapadnog Balkana vrlo je izazovno zbog nedostatka podataka iz anketa i zvaničnih statističkih podataka koje pružaju vlasti. Važnost preduzetništva mladih može se pokazati stvaranjem prilika za samozapošljavanje i zapošljavanje mladih općenito, što, s druge strane, uvelike zavisi od poslovnog okruženja i ekonomije zemlje. Jedna od ključnih poruka, zasnovanih na dokazima, a koja se tiče preduzetništva mladih na Zapadnom Balkanu, tiče se nužnosti unapređenja relevantnih indikatora povoljnog okruženja, kao što su lakoća registriranja biznisa, pristup mehanizmima i poticajima za startape i promovisanje dobrih praksi. Iako u svih šest zemalja Zapadnog Balkana postoje specifična poslovna okruženja, zajednički su im problem i izazovi s kojima je potrebno suočiti se.

Na osnovu identificiranih problema kojima se politika treba baviti, predložen je set opštih preporuka.

1. **Institucije vlasti trebaju podržati kontinuirana primarna istraživanja** svih aspekata preduzetničkog okruženja za mlade kako bi se izradila službena i **javna baza podataka** za adekvatne mere politika i akcije. Prioritet trebaju biti istraživanje birokratskih procedura, pružanje povoljne infrastrukture i općenito ohrabrenja za mlade koji započinju vlastiti biznis. Ministarstva privrede, trgovinske komore i lokalne vlasti mogu imati glavnu ulogu u ovim istraživanjima i pribavljanju podataka, a organizacije civilnog društva mogu pružiti podršku u tom procesu.
2. **Alternativni izvori finansiranja biznisa mladih, kao što su poslovni anđeli ili crowdfunding moraju biti regulirani zakonom.** Pristup postojećim izvorima finansiranja treba poboljšati pružanjem različitih olakšica pri uzimanju zajmova. **Informacije o finansijskim poticajima mladima trebaju biti dostupne** putem svih kanala informiranja, kao što su one-stop-shops, komunikacija licem u lice ili online podrška, što posebno vredi za poticaje koje nude vlasti. Izvori finansiranja trebaju biti dostupni i u manjim i ruralnim mestima, ne samo u glavnim gradovima. Finansijsku pismenost mladih potrebno

je unaprediti kroz formalno i/ili neformalno obrazovanje, kako bi bili upoznati s osnovnim finansijskim pojmovima i mehanizmima i kasnije ih koristili u vlastitom poslovanju.

3. Potrebno je **mladim preduzetnicima pružiti stimulativan porezni tretman** uvođenjem specifičnih mera i olakšica vlasti, po primeru zemalja s dobrim praksama; **pojednostaviti i povećati transparentnost procedura za pokretanje biznisa**; jačati ulogu lokalnih zajednica i lokalnih administracija u pružanju podrške mladim preduzetnicima. Institucije koje daju poticaje za razvoj preduzeća trebaju **vršiti monitoring i evaluaciju dodeljenih sredstava** kako bi se mogle izraditi primenjive i praktične mere. Potrebno je uspostaviti jače veze i saradnju vlasti i nevladinih organizacija kako bi se još bolje podržalo preduzetništvo, i to u vidu raznih vrsta konsultacija o definiranju politika ili pravnih rešenja.
4. Potrebno je **unaprediti postojeću preduzetničku infrastrukturu i uspostaviti sistematski i kontinuiran mentorski pristup mladima koji pokreću vlastiti biznis ili razvijaju već postojeći**. Mladi se moraju moći obratiti nadležnim institucijama i organizacijama za bilo kakvu pomoć koja im je potrebna u izradi biznis plana, tumačenju legalnih aspekata pokretanja biznisa i drugih aktivnosti. Što se tiče poslovnih inkubatora, oni bi se trebali više fokusirati na pružanje podrške jednostavnim, uobičajenim i tradicionalnim idejama za pokretanje biznisa kao nečemu što je realistično, umjesto što od korisnika zahtevaju inovativne ideje.
5. Potrebno je **promovisati primere dobre prakse i poticati pozitivan stav prema mladim preduzetnicima koji su pokrenuli uspešne biznise**. Legislativu i ostale strateške dokumente potrebno je prilagoditi kako bi se potaknuo takav pozitivan stav. Potrebno je i jačati svest o doprinosu preduzetnika ekonomskom razvoju i isticati preduzetnike kao ključne izvore novih radnih mesta. Preduzetnici, vlasti koje daju finansijske poticaje i razni međunarodni i lokalni programi podrške preduzetništvu trebaju promovisati preduzetništvo i preduzetnički duh korišćenjem modernih komunikacijskih kanala kao što su YouTube, Facebook, Instagram itd., koji su najprimereniji za dopiranje do mladih.

Reference

1. Analiza parafiskalnih nameta u Bosni i Hercegovini – kako kreirati registar parafiskalnih nameta i izrada nacrtu registra, International Burch University, Sarajevo, 2014.
2. Analiza regulatornog okvira preduzetništva tri najperspektivnije delatnosti, sa predlogom pojednostavljenja poslovanja za mlade preduzetnike, Ekonomski Institut, Beograd, 2016.
3. Analiza rezultata istraživanja o potrebama potencijalnih i postojećih mladih preduzetnika u Republici Srbiji, Služba za mala i srednja privredna društva Privredne komore Srbije i Privredni forum mladih, Beograd, 2016.
4. Asllani, A., Becherer, R., Theodhori, Q., Asllani, A., Becherer, R., and Theodhori, Q. (2014). Developing a Sustainable Economy Through Entrepreneurship: the Case of Albania. South-Eastern Europe Journal of Economics, 12(2), 243–262. Retrieved from <https://ideas.repec.org/a/seb/journal/v12y2014i2p243-262.html>.
5. Exploring Albania Entrepreneurial Ecosystem, Yunus Social Business Balkans, 2016.
6. Global Entrepreneurship Monitor available for the 2008–2012 period, <http://www.cerpod-tuzla.org/index.php/bs/gem/gem-izvjestaji>
7. <http://bif.rs/2014/03/tolerancija-na-preduzetnicki-neuspeh-stigma-ili-druga-sansa/>
8. <http://www.bitf.rs/cms/item/clubs/sr/networks/incubators.html>
9. <http://www.doingbusiness.org/data/exploreeconomies/serbia#getting-electricity>
10. https://www.britishcouncil.mk/sites/default/files/country_report_republic_of_macedonia.pdf
11. https://www.britishcouncil.mk/sites/default/files/country_report_republic_of_macedonia.pdf
12. <https://www.mojafirma.rs/baza-znanja/poslovni-inkubatori-kao-podrska-razvoju-preduzetnistva/>
13. International Labour Office, Labour Market Transitions of Young Men and Women in Montenegro, 2016.
14. Istraživanje položaja i potreba mladih u Republici Srbiji, Minis-

- tarstvo omladine i sporta Republike Srbije, Beograd, 2016.
15. Kume, A., Kume, V., and Shahini, B. (2013). Entrepreneurial characteristics amongst university students in Albania. *European Scientific Journal* (The research is based in a survey which focuses on entrepreneurial attitudes and intentions of students at institutes of Higher Education in Albania. The research group surveyed 519 students from universities in Tirana (public and private).
 16. Law on Corporate Tax, Official Gazette, 40/2008, 86/2009, 40/2011 – second law, 14/2012i 61/2013 and 55/2016.
 17. Law on Income Tax, Official Gazette, 86/2009, 40/2011 – second law, 14/2012, 6/2013, 62/2013, 60/2014, 79/2015 and 83/2016.
 18. Na putu ka politici prema mladima FBiH – Analiza stanja i potreba mladih u Federaciji Bosne i Hercegovine 2013; Institut za razvoj mladih KULT, Sarajevo, 2014.
 19. Politike i mere podrške za razvoj preduzetništva u Srbiji – Neophodnost promena, Seven, Beograd, 2016.
 20. Preduzetnička kultura kod mladih, LIBEK, 2015, <https://libek.org.rs/uploads/files/1430826083.07D72SKzVROwm9KG.pdf>
 21. Preduzetništvo mladih u Srbiji – Mapiranje prepreka za preduzetništvo mladih, Danijela Bobić, Beograd, 2017.
 22. Preduzetništvo u Srbiji – Nužda ili prilika?, CEVES, Beograd, 2014.
 23. UNDP – Analysis of public pulse – Challenges and mindset of youth in Kosovo.

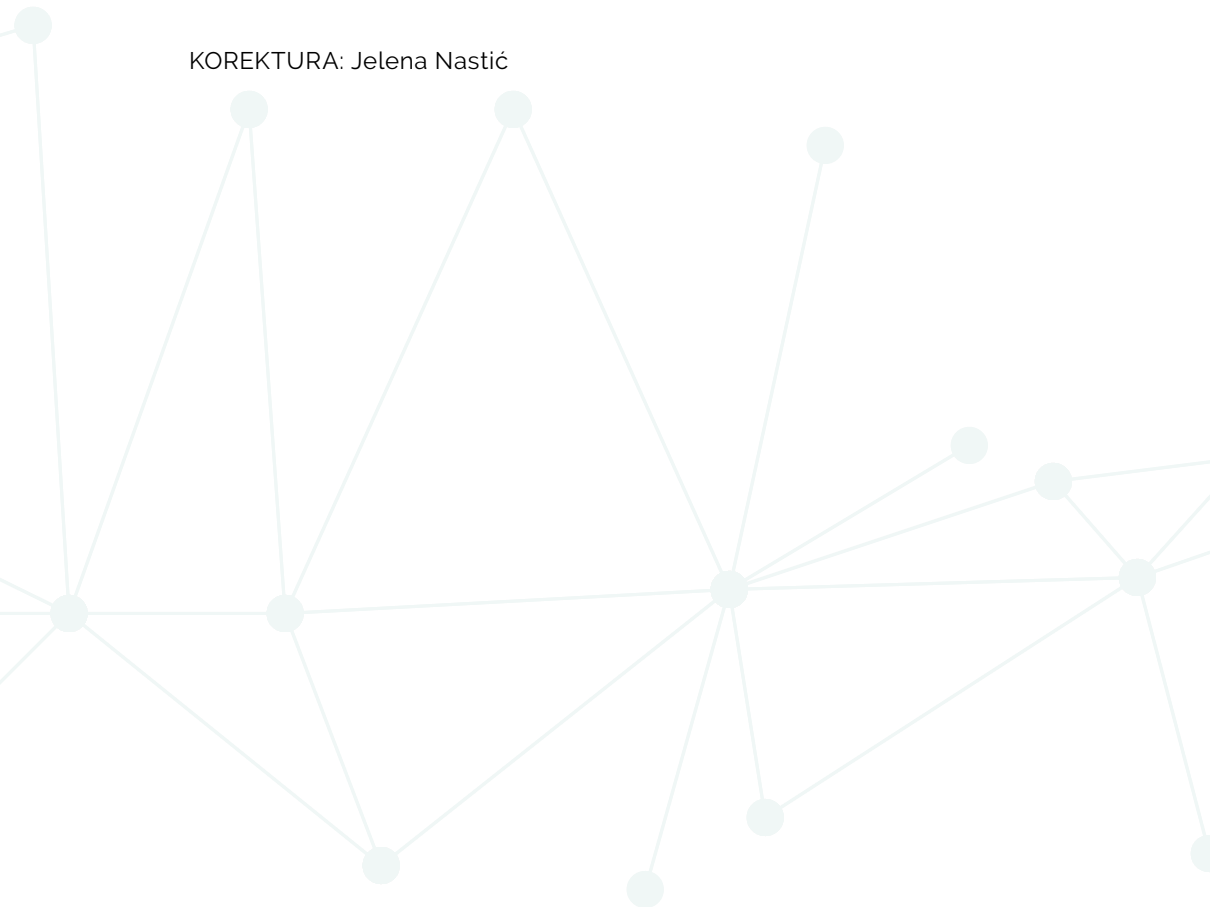
**CELOŽIVOTNO
PREDUZETNIČKO
UČENJE NA ZAPADNOM
BALKANU – KORAK
NAPRED**

AUTOR: Marko Stojanović, Belgrade Open School and Western Balkans Institute

SARADNICI: Ivona Krstevska (National Youth Council of Macedonia), Jovana Duković-Milović (Association for Democratic Prosperity – Zid), Ira Topali (Beyond Barriers Association), Ada Hamidović (Institute for Youth Development KULT), Ajka Rovčanin (Institute for Youth Development KULT), Driton Zhubi (NGO Lens), Valmir Xhemajli (NGO Lens) and Ivan Topalović (Belgrade Open School).

RECENZENT: Aleksandra Đurović

KOREKTURA: Jelena Nastić

Preduzetničko učenje zauzima važno mesto u Strategiji Evropske unije za 2020. godinu. Promovisanje preduzetništva u obrazovnom sistemu, a posebno u školama, ključni je deo izgradnje konkurentnih ekonomija koje stvaraju nova radna mesta. U proteklih 5-10 godina **sve zemlje Zapadnog Balkana su načinile značajan napredak u ukupnom razvoju i promociji celoživotnog preduzetničkog učenja.** Analiza prikupljenog materijala navodi nas na zaključak da je taj pojam usko povezan sa procesima integracije u EU koji se dešavaju unutar regiona, a posebno u pogledu usklađivanja obrazovnih politika i politika zapošljavanja u odnosu na strategiju EU 2020 i E&T 2020. Podržane kroz projekte ETF-a, većina zemalja je razvila neku vrstu nacionalnog partnerstva i postavila stratešku orijentaciju za dalji razvoj preduzetničkog učenja. Čini se da je potpisivanje Povelje za preduzetničko učenje iz 2012. godine dalo novi podstrek zemljama Zapadnog Balkana, jer je nekoliko zemalja Zapadnog Balkana (SMK, BIH, CG) ubrzo nakon toga usvojilo nacionalne Strategije za preduzetničko učenje. Time je kompletiran normativni okvir u zemljama regiona kojim se podržava dalji razvoj ove oblasti. Najveći napredak u razvoju preduzetničkog učenja u formalnom obrazovnom sistemu ostvaren je na nivou srednjeg obrazovanja, a potom i visokog obrazovanja. Ostvaren je solidan napredak u obrazovanju odraslih i neformalnom učenju, pri čemu OCD i pružaoci usluga iz privatnog sektora u ovom domenu igraju ključnu ulogu.

Podržavajući zemlje regiona u postizanju daljeg napretka u ovoj oblasti, sprovedi smo desk istraživanje i konsultacije sa relevantnim akterima pojedinačno i u okviru Nacionalnih foruma o zapošljavanju mladih koji su uspostavljeni u okviru WEB4YES projekta u svakoj od zemalja Zapadnog Balkana kao platforme za strukturni dijalog među ključnim akterima u ovoj oblasti. U okviru Regionalnog foruma o omladinskom preduzetništvu organizovanog u Draču 19. i 20. novembra 2018. godine, o nalazima i preporukama iz istraživačkog dokumenta raspravljalo je više od 70 predstavnika javnih institucija, poslovnog sektora i organizacija civilnog društva koje se bave zapošljavanjem mladih sa Zapadnog Balkana.

Nalazi istraživanja diskutovani sa ključnim akterima kroz regionalne i nacionalne konsultacije ukazali su na nekoliko izazova kojima je potrebno posvetiti pažnju u narednom periodu u zemljama regiona:

-
1. Ukupna međusektorska saradnja između institucija u javnom, privatnom i civilnom sektoru je ograničena.
 2. Kapacitet za osiguranje kvaliteta je veoma ograničen, a uloga organizacija civilnog društva u ovom segmentu nedovoljno primetna, posebno u delu praćenja i evaluacije politika i procesa vezanih za celoživotno preduzetničko učenje.
 3. Primetan je nedostatak održivih pristupa za sistemsku, sveobuhvatnu integraciju preduzetničkog učenja u formalni sistem obrazovanja.
 4. Postojeći aranžmani za priznavanje neformalnog učenja nisu efikasni u podržavanju integracije preduzetničkog učenja u sektoru neformalnog obrazovanja, razmeni prakse i promociji;

U nastavku je prikazano detaljnije razmatranje ovih pitanja, kao i preporuke za zemlje u regionu.

1. Ukupna međusektorska saradnja između institucija u javnom, privatnom i civilnom sektoru je ograničena.

Postojanje nacionalnih partnerstava sa raznovrsnim institucionalnim akterima iz javnog i privatnog sektora smatra se preduslovom za efektivnu promociju i razvoj preduzetničkog učenja na holistički način (SEECCEL, 2016). Jasan pristup na državnom nivou – "sa vrha na niže" u razvoju i promociji preduzetničkog učenja postoji u svim zemljama zapadnog Balkana, dok je u polovini njih (Albanija, Severna Makedonija i Crna Gora) identifikovana struktura kao što je Nacionalno partnerstvo¹. U Bosni i Hercegovini i Srbiji postoje specifične situacije. U BiH, nakon ustavne organizacije države², postoje dva partnerstva na nivou entiteta i jedno na nivou distrikta. Izrađen je i Sporazum o formiranju Nacionalnog partnerstva na državnom nivou, ali još uvek nije potpisan³. U Srbiji je uspostavljeno Nacionalno partnerstvo 2009. godine⁴, ali ono nije operativno od 2012. godine⁵. Uprkos tome što Partnerstvo nikada nije raspušteno, stvorena je druga nacionalna struktura (Savet za MSP) zadužena za praćenje implementacije Strategije za MSP⁶ koja, između ostalog, prati i poglavlje o strategiji preduzetničkog učenja.

Međutim, ukupna međusektorska saradnja među institucijama u javnom, privatnom i civilnom sektoru u nacionalnim izveštajima je limitirana **uglavnom na javne institucije** sa svega nekoliko primera učešća aktera iz privatnog sektora. Na primer, u Albaniji, OCD učestvuju sporadično, na osnovu konkretnog slučaja⁷. U Severnoj

1 Nacionalno partnerstvo je struktura na nacionalnom nivou koju čine institucije iz sva 3 relevantna sektora u oblasti preduzetničkog učenja – institucije javnog, privatnog sektora uključujući i MSP, te OCD.

2 Bosna i Hercegovina je konstituisana od 2 entiteta - Federacije BiH i Republike Srpske i Distrikta Brčko

3 Nacionalni izveštaj o razvoju i promociji celoživotnog preduzetničkog učenja u Bosni i Hercegovini, 2018.

4 Nacionalni izveštaj o razvoju i promociji celoživotnog preduzetničkog učenja u Srbiji, 2018.

5 Ibid

6 Strategija razvoja MSP, preduzetnika i konkurentnosti za period 2015-2025, Vlada RS, 2015

7 Nacionalni izveštaj o razvoju i promociji celoživotnog preduzetničkog učenja u Albaniji, 2018.

Makedoniji nema podataka o tačnom sastavu Upravnog odbora za preduzetničko učenje, niti o dosadašnjem radu ove strukture⁸. U Bosni i Hercegovini, organizacije civilnog društva su uključene kroz savetodavna tela uspostavljena za promociju preduzetničkog učenja⁹, ali ne u okviru Nacionalnog partnerstva kao takvog. U Crnoj Gori, članovi Nacionalnog partnerstva su predstavnici Unije poslodavaca i 1 OCD. Međutim, Nacionalni izveštaj¹⁰ sugerise da treba stvoriti više mogućnosti za učešće privatnog i civilnog sektora. Takođe se generalno napominje da nema dovoljno podataka o funkcionisanju postojećih struktura međusektorske saradnje.

Uspostavljeni dogovori o saradnji doveli su do nekih domino efekata u regionu. Osim podupiranja procesa razvoja zakonodavnih okvira, u nacionalnim izveštajima pojedinih zemalja se navodi da su oni uticali i na uvođenje preduzetničkog učenja kao izbornog predmeta u osnovnim školama i opštem srednjem obrazovanju¹¹, dok su neke srednje stručne škole imale koristi od uvođenja programa i otvaranja specijalizovanih centara za zapošljavanje u okviru kojih se dalje podržava promocija i razvoj preduzetničkog učenja, kao u slučaju Crne Gore, koja može predstavljati uzor u pogledu izgradnje nacionalnog partnerstva u ovoj oblasti. Analitički izveštaj iz Crne Gore ukazuje na to da je **Crna Gora kontinuirano napredovala u pogledu izgradnje nacionalnog partnerstva i aranžmanima učešća u njemu.** Pomenuti napredak uključuje pre svega uspostavljanje Nacionalnog partnerstva 2008. godine i reviziju članstva u 2011. godini, što se pokazalo kao dobra praksa za održavanje tempa partnerske saradnje. Zatim je izrađena Strategija za celoživotno preduzetničko učenje i akcioni plan, a u 2016. godini kreiran je operativni model partnerstva kojim se jačaju kapaciteti Nacionalnog partnerstva sa definisanim ulogama i odgovornostima članova, uključujući implementaciju strategije i praćenje izveštavanja i promociju preduzetničkog učenja na svim nivoima obrazovanja u formalnom i neformalnom smislu.

8 Nacionalni izveštaj o razvoju i promociji celoživotnog preduzetničkog učenja u Severnoj Makedoniji, 2018.

9 Nacionalni izveštaj o razvoju i promociji celoživotnog preduzetničkog učenja u Bosni i Hercegovini, 2018.

10 Nacionalni izveštaj o razvoju i promociji celoživotnog preduzetničkog učenja u Crnoj Gori, 2018.

11 Na primer, u Crnoj Gori VIII razred OŠ i I i II razredi opšteg srednjeg obrazovanja.

Međutim, postoji nekoliko pokazatelja **ograničene međusektorske saradnje među ključnim akterima** u mnogim zemljama. Na primer, u većini zemalja **podatke o funkcionisanju** postojećih aranžmana (procene, izveštaji o proceni), a posebno **o njihovom finansiranju nije lako pronaći**. Postoji ograničen opseg informacija i **nedostatak prakse da informacije i dokumenti budu dostupni zainteresovanim stranama i javnosti**. **Uloga i angažman organizacija civilnog društva** u razvoju preduzetničkog učenja **i dalje je oskudna** u većini zemalja regiona, dok je fokus na državnim akterima. **U Srbiji se ne koristi mogućnost sinergije**, a partneri su fokusirani na svoje unutrašnje prioritete¹².

Sve zemlje u regionu imaju značajan deo ruralnog stanovništva unutar svoje populacije, ali u svim zemljama postoji nedostatak informacija o **učešću zainteresovanih strana iz ruralnih i udaljenih područja** i načina na koji postojeći aranžmani osiguravaju njihovo uključivanje.

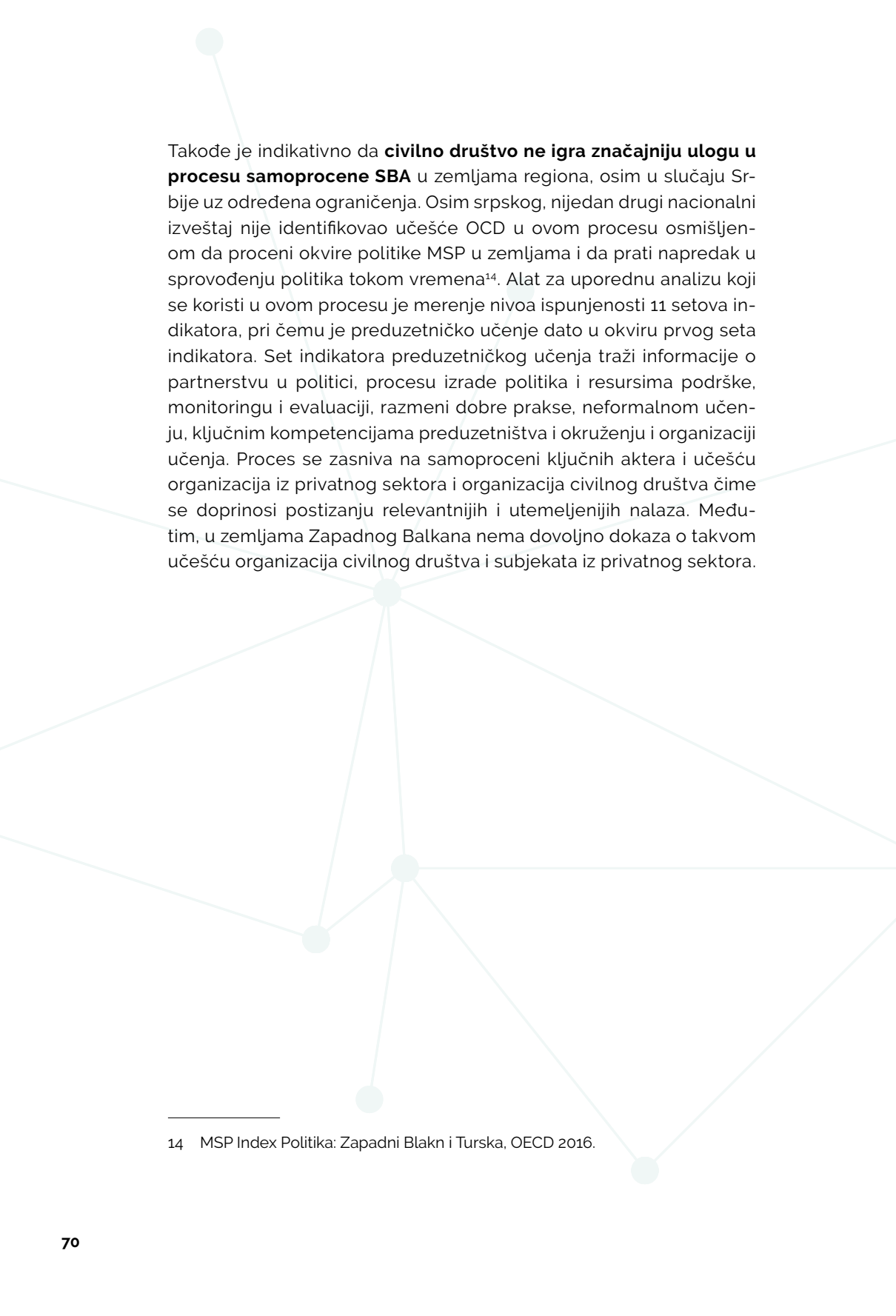
¹² Bobic, D., Preduzetništvo mladih u Srbiji: Mapiranje prepreka za preduzetništvo mladih, GIZ, Beograd, 2016

2. Kapacitet za osiguranje kvaliteta je veoma ograničen, a uloga organizacija civilnog društva u ovom segmentu nedovoljno primetna, posebno u delu praćenja i evaluacije politika i procesa vezanih za celoživotno preduzetničko učenje.

Efikanasan razvoj i promocija celoživotnog preduzetničkog učenja **teško se može zamisliti bez kvalitetnih aranžmana saradnje**. Međutim, u regionalnom izveštaju¹³ je uočeno da zemljama regiona **nedostaju mehanizmi praćenja i evaluacije** u implementaciji politika (zakona, strategija, itd.) i procesa vezanih za preduzetničko učenje. **Nedostatak podataka o praćenju i evaluaciji čini procenu napretka veoma teškom i podložnom samoproceni**. Primetan je nedostatak mehanizama za osiguranje kvaliteta na svim nivoima, što ukazuje na nisku svest i kapacitet javnih institucija da osiguraju efikasan proces razvoja i promocije preduzetničkog učenja. Izuzetak je u Crnoj Gori gde je na nivou srednjeg obrazovanja uspostavljen solidan sistem praćenja i izveštavanja o procesu integracije preduzetničkog učenja u gimnazijama i strukovnim školama.

Sa druge strane, uporedni pregled učešća OCD u regionu sugerise da ni u jednoj zemlji **OCD nemaju odgovarajuću ulogu u odnosu na svoje kapacitete i potencijale da pokrenu proces razvoja i promocije preduzetničkog učenja**. Na primer, u Bosni i Hercegovini, uloga civilnog društva je formalno priznata preko savetodavnog statusa pri partnerstvima i implementaciji Strategije o preduzetničkom učenju, ali oni ne dobijaju nikakvu povratnu informaciju o osiguranju kvaliteta. U Severnoj Makedoniji, OCD su uglavnom uključene u konsultacije kroz radne grupe u procesu izrade zakona, ali ne u praćenju i evaluaciji njegove implementacije. Slično je i u Crnoj Gori gde je uloga i učešće OCD osigurano kroz radna tela za izradu strateških dokumenata, ali bez uloge u osiguranju kvalitete njihovog sprovođenja.

13 Stojanović, M., Regionalni izveštaj o razvoju i promociji celoživotnog preduzetničkog učenja, Beogradska otvorena škola, 2018 radni dokument

Takođe je indikativno da **civilno društvo ne igra značajniju ulogu u procesu samoprocene SBA** u zemljama regiona, osim u slučaju Srbije uz određena ograničenja. Osim srpskog, nijedan drugi nacionalni izveštaj nije identifikovao učešće OCD u ovom procesu osmišljenom da proceni okvire politike MSP u zemljama i da prati napredak u sprovođenju politika tokom vremena¹⁴. Alat za uporednu analizu koji se koristi u ovom procesu je merenje nivoa ispunjenosti 11 setova indikatora, pri čemu je preduzetničko učenje dato u okviru prvog seta indikatora. Set indikatora preduzetničkog učenja traži informacije o partnerstvu u politici, procesu izrade politika i resursima podrške, monitoringu i evaluaciji, razmeni dobre prakse, neformalnom učenju, ključnim kompetencijama preduzetništva i okruženju i organizaciji učenja. Proces se zasniva na samoproceni ključnih aktera i učešću organizacija iz privatnog sektora i organizacija civilnog društva čime se doprinosi postizanju relevantnijih i utemeljenijih nalaza. Međutim, u zemljama Zapadnog Balkana nema dovoljno dokaza o takvom učešću organizacija civilnog društva i subjekata iz privatnog sektora.

14 MSP Index Politika: Zapadni Blakn i Turska, OECD 2016.

3. Primetan je nedostatak održivih pristupa za sistemsku, sveobuhvatnu integraciju preduzetničkog učenja u formalni sistem obrazovanja.

Sveobuhvatni stavovi o preduzetničkom učenju definišu ga kao **skup obrazovnih aktivnosti, metoda i sadržaja koji doprinose razvoju preduzetničkog načina razmišljanja, ponašanja i delovanja i finansijske pismenosti**¹⁵. Stoga ovaj pojam **nije nužno povezan sa poslovnom svrhom već** je prevashodno reč o preduzetničkoj kompetenciji - jednoj od 8 ključnih kompetencija u OECD i EU okvirima koji čine deo celoživotnog učenja, te se ono u formalnom obrazovanju razvija kroz celi obrazovni ciklus, bez obzira na to da li će studenti izabrati samozapošljavanje ili neki drugi karijerni put. Ugradnja preduzetničkog učenja u formalni obrazovni sistem dodatno podupire institucije formalnog obrazovanja koje su relevantne i kvalitet pruženog obrazovanja, a istovremeno povećava ukupnu atraktivnost programa i institucionalnu vidljivost.

Zemlje Zapadnog Balkana kombinovale su **dva pristupa** u uvođenju preduzetničkog učenja u formalne obrazovne sisteme:

- a. uvođenje posebnog kursa preduzetništva/biznisa
- b. međupredmetna integracija preduzetničkog učenja kao ključne kompetencije

Uvođenje posebnog kursa za preduzetništvo u većini slučajeva dogodilo se u okviru tehničke pomoći projekata koje finansira EU. U Srbiji su na ovaj način uvedeni kursevi za preduzetničko učenje u VET školama¹⁶, dok je u Crnoj Gori preduzetništvo na raspolaganju kao izborni predmet u VIII razredu u 35% osnovnih škola i u svim gimnazijama, a sporadično se nudi i u programima visokog obrazovanja. U Severnoj Makedoniji, 3 predmeta¹⁷ su postepeno uvedena u osnovne

15 Gribben, A. (ETF): Preduzetničko učenje: izazovi i mogućnosti (Torino, april, 2006.)

16 Čekić-Marković, J. PREDUZETNIČKO OBRAZOVANJE: Komparativni pregled obrazovnih politika, modela i Prakse, SIPRU, Beograd, 2015.

17 "Inovacija", "Inovacija i preduzetništvo" i "Poslovanje i preduzetništvo"

i srednje škole. U Albaniji preduzetništvo je obavezno u strukovnim školama dok je model studentske kompanije neobavezan¹⁸.

Primeri **međupredmetne integracije preduzetničkog učenja** u formalnom obrazovanju mogu se naći u Crnoj Gori, u predškolskom (3-6 godina) i osnovnom obrazovanju (I-IX razreda), te u srednjem obrazovanju (i u gimnazijama i u stručnim školama). Ova integracija u Crnoj Gori podržana je osnivanjem preduzetničkih klubova u gimnazijama i strukovnim školama i brojnim radionicama i okruglim stolovima o preduzetništvu¹⁹. U Srbiji je na ovaj način preduzetničko učenje uvedeno u 4 osnovne škole kao rezultat projekata, ali i na nekim univerzitetima. Dobar primer je univerzitet je Univerzitet u Novom Sadu sa više od 100 spin off kompanija i prometom od preko 90 miliona EUR u 2014. godini.

U zemljama Zapadnog Balkana **veliki napredak u integraciji preduzetničkog učenja u formalnom obrazovanju je identifikovan u srednjem obrazovanju**, posebno u strukovnim školama, dok je određeni napredak vidljiv i u visokom obrazovanju. U svojim nacionalnim izveštajima, Crna Gora i Severna Makedonija su prijavile značajan napredak u ovoj oblasti. Bosna i Hercegovina, Albanija i Srbija slede. Crna Gora je posebno pokazala strukturisani pristup u uvođenju preduzetničkog učenja u formalni obrazovni sistem **na osnovu jasne podele uloga i odgovornosti među različitim nivoima obrazovanja i odgoja**, zajedno sa strogim mehanizmima koordinacije. Sva dešavanja i procesi vezani za uvođenje preduzetničkog učenja u formalno obrazovanje prate se i izveštavaju na godišnjem nivou u okviru nacionalne Strategije celoživotnog preduzetničkog učenja. Integracija preduzetničkog učenja u formalno obrazovanje u Crnoj Gori se tako može **pratiti na svim nivoima obrazovanja**, uključujući i predškolsko i osnovno obrazovanje.

Uprkos sveukupnom normativnom isticanju važnosti preduzetničkog učenja za buduće društvene i ekonomske perspektive²⁰ i činjenici da

18 Nacionalni izveštaj o razvoju i promociji celoživotnog preduzetničkog učenja u Albaniji, 2018

19 Nacionalni izveštaj o razvoju i promociji celoživotnog preduzetničkog učenja u Crnoj Gori, 2018

20 Čekić-Marković, J. PREDUZETNIČKO OBRAZOVANJE: Komparativni pregled obrazovnih politika, modela i Prakse, SIPRU, Beograd, 2015

je preduzetnička kompetencija u zemljama Zapadnog Balkana dobila važno mesto u industrijskoj i obrazovnoj politici, **tempo procesa** integracije preduzetničkog učenja u formalni obrazovni sistem i dalje je **usporen** u većini zemalja regiona. Kao rezultat toga, nekoliko testiranih modela preduzetničkog učenja i poslovne podrške, kao što su model studentske kompanije, poslovni inkubatori, akceleratori, habovi, itd., uvode se u sistem formalnog obrazovanja na različitim nivoima na ad hoc, privremeni (projektno zasnovani) način, ograničenog su opsega i dostupnosti različitim grupama mladih (npr. mladima koji žive u ruralnim područjima nedostaje pristup ovim mogućnostima).

Osnovni razlozi za postojanje ovakve situacije su:

- Sveopšte prisutno razumevanje koncepta preduzetničkog učenja u užem smislu, tj. preduzetničko učenje je važno samo za studente koji su zainteresovani za pokretanje vlastite poslovne aktivnosti, pa je stoga potrebna međupredmetna integracija.
- Nedostatak obrazovnih programa nastavnog osoblja o preduzetničkom učenju i ograničena motivacija nastavnika da se više angažuju u promociji preduzetničkog učenja
- Neuključivanje mehanizama za praćenje i osiguranje kvaliteta u preduzetničke programe učenja (osim u Crnoj Gori)
- Ograničeni sistemski naponi uloženi u podršku saradnji između formalnih i neformalnih obrazovnih institucija i razvoj zajedničkih programa o preduzetničkom učenju;

4. Postojeći aranžmani za priznavanje neformalnog učenja nisu efikasni u podržavanju integracije preduzetničkog učenja u sektoru neformalnog obrazovanja, razmeni prakse i promociji

Brojne mogućnosti neformalnog učenja i stručne obuke sa elementima preduzetničkog učenja pružaju državne institucije (javne službe za zapošljavanje, privredne komore), kao i organizacije civilnog društva putem međunarodnih projekata. Najčešći pružaoci akreditovanih programa neformalnog obrazovanja i obrazovanja odraslih sa elementima preduzetničkog učenja su državne institucije, dok su OCD i druge organizacije privatnog sektora najčešći pružaoci drugih programa (koji ne zahtevaju akreditaciju), što istovremeno čini i **većinu dostupnih programa neformalnog učenja, posebno za mlade.**

Važno je istaći ulogu OCD u pružanju programa za preduzetničko učenje i promociju. Ipak, u nekim zemljama regiona, kao što je Srbija, promovisanje programa preduzetničkog učenja i razmena praksi **se ne posmatra kao dobro usklađen napor različitih aktera**²¹, a često, posebno na lokalnom nivou, preklapanje napora i programa primetno je između različitih institucija. Kao rezultat, nije moguće pratiti sistemski pristup integraciji preduzetničkog učenja u neformalnom obrazovanju. Imajući u vidu da se OCD i pružaoci usluga u privatnom sektoru vide u nacionalnim izveštajima kao glavni pružaoci neformalnog učenja, **nedostatak sistemskog pristupa može biti posledica njihovog nedovoljnog i neznačajnog uključivanja u aranžmane za saradnju u oblasti preduzetničkog učenja, ali i postojećih aranžmana priznavanja neformalnog učenja koje nije efikasno u podržavanju integracije preduzetničkog učenja u neformalnom obrazovanju, razmeni prakse i promociji.** Zbog postojećeg okvira za priznavanje, OCD uglavnom učestvuju i nude programe neformalnog učenja i aktivnosti koje same stvaraju (u okviru svojih projekata i programa). Pravilno priznavanje vrednosti programa obuke organizacija civilnog društva nedostaje, posebno zbog **strogih politika**

21 Bobic, D. (2016), Preduzetništvo mladih u Srbiji: Mapiranje prepreka za preduzetništvo mladih, GLZ

akreditacije programa neformalnog obrazovanja. Efikasna razmena prakse i promocija preduzetničkog učenja posebno nedostaju u udaljenim, ruralnim područjima.

Preporuke

Brojna razrađena pitanja koja postoje u oblasti politike preduzetničkog učenja u regionu Zapadnog Balkana, ukazuju na to da zemlje moraju da preuzmu ubrzano rešavanje ovih pitanja. Preporuke razvijene u konsultacijama sa ključnim regionalnim akterima i predstavljene u ovom dokumentu, čine relevantan i konzistentan okvir za dalje aktivnosti koje bi trebalo preduzeti u partnerstvu sa javnim, privatnim i civilnim sektorom u narednim godinama.

- ■ **Preporuka 1:** Formirati jasnu nacionalnu strukturu kao što je Nacionalno partnerstvo u zemljama regiona, uz učešće javnih, privatnih i civilnih organizacija, sa mandatom da koordinira i podržava razvoj i promociju celoživotnog preduzetničkog učenja. S obzirom na značajan udeo ruralnog stanovništva u populacijama zemalja regiona, potrebno je osigurati učešće stanovnika iz ruralnih i udaljenih područja u ovim strukturama. To bi trebalo da bude zajednička odgovornost ministarstava nadležnih za ekonomiju i obrazovanje.
- ■ **Preporuka 2:** Povećati uključenost organizacija civilnog društva u procese vezane za preduzetničko učenje, uključujući i SBA samoprocenu, kako bi se povećala transparentnost i kvalitet. Ovo učešće treba da odražava kapacitete i stručnost civilnog društva kako bi proces napredovao uz istovremeno poštovanje visokih standarda kvaliteta. Ovo bi takođe trebalo da bude zajednička odgovornost ministarstava odgovornih za ekonomiju i obrazovanje da prepoznaju i budu otvoreni za prakse osiguranja kvaliteta koje dolaze iz civilnog društva.
- ■ **Preporuka 3:** Uvesti sistemski pristup uvođenja preduzetničkog učenja u formalni obrazovni sistem, od predškolskog obrazovanja do visokog obrazovanja, sa jasnom podelom odgovornosti i mehanizmima praćenja, u skladu sa dobrom praksom u regionu. Ministarstva odgovorna za obrazovanje u zemljama regiona treba da koordiniraju ovaj

proces i osiguraju da svi relevantni akteri iz javnog, privatnog i civilnog sektora budu na odgovarajući način uključeni u skladu sa svojim kapacitetima i stručnošću.

Preporuka 4: Unaprediti aranžmane za priznavanje neformalnog učenja i time podstaknuti integraciju preduzetničkog učenja, razmenu prakse i promociju. Ovo pitanje takođe treba smatrati odgovornošću ministarstava odgovornih za obrazovanje, a koje će se sprovoditi u koordinaciji sa drugim ključnim akterima iz javnog, privatnog i civilnog sektora.

Zahvalnost

Ovaj dokument je izrađen u okviru projekta WeB4YES - Organizacije civilnog društva Zapadnog Balkana za podršku zapošljavanju mladih, podržan u okviru Programa podrške civilnom društvu i medija 2016–2017: Konsolidacija regionalnih tematskih mreža organizacija civilnog društva od strane Evropske komisije. Projekat predstavlja inicijativu na regionalnom nivou koja ima za cilj da pruži inovativne pristupe i ponudi mladim ljudima u regionu Zapadnog Balkana mogućnosti za unapređenje zapošljivosti i zapošljavanja. Koordinator projekta je Beogradska otvorena škola, a partneri na projektu su Asocijacija za demokratski prosperitet - Zid (Crna Gora), NVO Lens (Kosovo*), Udruženje Beyond Barriers (Albanija), Institut za razvoj mladih KULT (Bosna i Hercegovina) Nacionalni omladinski savet Makedonije (Severna Makedonija) i Međunarodni centar Olaf Palme (Švedska).

Autor se zahvaljuje svim partnerskim organizacijama na pripremi nacionalnih izveštaja o preduzetničkom učenju, a posebno predstavnicima ovih organizacija za pomoć u istraživanju pri pisanju nacionalnih izveštaja - Ada Hamidović, Ivona Krstevska, Irena Topalli, Jelena Manić Radoičić Jovana Duković-Milović i Valmir Kshemajli.

Posebnu zahvalnost autor izražava prema Aleksandri Đurović koja je pregledala dokument i dala neprocenjive sugestije i komentare.

Autor: Marko Stojanović

Odricanje odgovornosti:

Podrška Evropske komisije za izradu ove publikacije ne predstavlja odobrenje sadržaja koji odražava isključivo stavove autora, te Komisija ne može biti odgovorna za bilo kakvu upotrebu informacija koje se u njoj nalaze.

* Ovaj naziv ne prejudicira stavove o statusu i u skladu je sa Rezolucijom Saveta bezbednosti Ujedinjenih nacija 1244 i mišljenjem Međunarodnog suda pravde o kosovskoj deklaraciji nezavisnosti.